

221
ÉRTEKEZÉSEK A FILOZÓFIAI ÉS TÁRSADALMI TUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL

A M. TUD. AKADÉMIA II. OSZTÁLYÁNAK RENDELETÉBŐL
SZERKESZTI FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ OSZTÁLYTITKÁR

AZ
APOKALYPTIKA
A VILÁGIRODALOMBAN

SZÉKELY ISTVÁN
L. TAGTÓL

FELOLVASTA 1922 MÁRCIUS HÓ 6-ÁN

ÁRA 100 KORONA

I I . K Ö T E T • 5 . S Z Á M

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BUDAPEST, 1923.

M. T. AKAD. KÖNYVTÁRA

Növedeknapló

1935. évi 2010. sz.

Az apokalyptika a világirodalomban.

Székely István lev. tagtól.

Tekintetes Akadémia!

Midőn jelen értekezésemmel széket a M. Tud. Akadémiában elfoglalom, mindenekelőtt köszönetemet fejezem ki azért a megtiszteltetésért, melyben a Tek. Akadémia részesített, mikor engem nagyérdemű tagjai közé választott. Egész életemet tudományos munkában töltöttem, s igyekeztem a magyar tudományosság ügyét erőmhöz képest úgy tanszékemen, mint az irodalomban szolgálni. A M. Tud. Akadémia megtisztelő elismerésében eddigi munkálkodásom becses jutalmát látom; de buzdításul fog az nekem szolgálni a jövőre is, hogy nemzeti kultúránk épületét, mint annak egyik szerény munkása tovább építeni segítek, és szerencsétlen hazánk és nemzetünk föltámasztásához némi csekélységgel hozzájáruljak.

Székfoglaló értekezésem tárgya: *Az apokalyptika a világirodalomban.* Az apokalyptika sajátos vallás- és kultúrtörténelmi jelenség, s ezzel kapcsolatos gazdag titokszerű, misztikus irodalom, melynek gyökerei és elemei részben visszanyúlnak az ókori népek eszmevilágába, maga pedig kifejlődött és virágzott a Krisztus előtti és utáni első századokban, zsidóknál és keresztényeknél; azután elkorcsosult alakban átment a középkorba, de néha nagy költők műveiben, pl. Dante Divina Commediájában magas irodalmi színvonalra emelkedett. Ezt a vallás- és irodalomtörténeti irányt apokalyptikának, jellegzetes műveit pedig apokalypsisoknak nevezük, ami tudvalevőleg a görög ἀποκαλύπτω szótól származik és annyit tesz, mint kinyilatkoztatás, titkok leleplezése, termé-

sztetfőlötti lényektől származó tanítás. Tekintve, hogy éppen Dante és a Divina Commedia ünneplésének korában élünk, talán nem lesz időszerűtlen a világirodalom ezen remekművének vallástörténelmi háttérét és irodalmi előzményeit is új oldalról megvilágítani.

Az apokalyptika némileg rokon jelenség a keleti és görög misztériumvallásokkal, a pythagoreusok iskoláival, a zsidóknál az esszenus, a római Egyiptomban a therapeuta szektával, bár azoktól több tekintetben lényegesen különbözik is. A misztériumvallások vallásbölcseleti és kultuszlársaságok voltak, melyek a kereszténység föllépése idején az egész római birodalomban, keleten és nyugaton széles körben el voltak terjedve, a pogány vallásokat és hitregéket tanulmányozták, azokat filozófiailag és költőileg földolgozták, allegóriáknak és jelképeknek (szimbolumoknak) tekintették, s bennük főleg természetbölcseleti és erkölcsi tartalmat kerestek, vagy beléjük magyaráztak. A vallástörténelem már túl van azon a naív hiten, mely a zsidóságon kívül az összes régi vallásokban, az ókori nagy kultúrnépekében is csak ostoba bálványozást, élettelen tárgyak és állatok Isten gyanánt való imádását, a mythológiákban pedig gyermekes meséket, babonát, legfeljebb költészetet látott. Ma tudjuk, hogy azokban nagy kozmológiai, filozófiai, erkölcsi tanok és igazságok is rejlettek, allegóriákba és jelképekbe burkolva, melyeket az egyszerű nép természetesen többnyire szó szerint vett anélkül, hogy azok mély értelmét fölfogta volna. Amint a nagy egyházatyák a görög bölcseletről mondiak, hogy az is az isteni kinyilatkoztatás egy neme volt, az bizonyos fokig a keleti kultúrvallásokra — babiloni, egyiptomi, hindu, perzsa és görög vallásra — is ráillik. A pogány vallásoknak ezt a mélyebb tartalmát és értelmét igyekeztek a misztériumvallások fölfedezni és megfejteni. E célra vallási szervezeteket, kultuszközségeket alkottak, melyekben vallásuk megértésére és gyakorlására összejöveteleket rendeztek, hol az istenek és a természet életét költőileg és drámailag előadták, különféle szertartásokat végeztek, engesztelő és megtisztító mosakodásokat, olajjal való kenéseket, bűjtöket és másféle aszketikus csele-

kedeteket, áldozatokat, vallási lakomákat és körmeneteket (néha a mi fogalmaink szerint erkölcstelen szertartásokat is), melyek által a bűntől és túlvilági büntetéstől szabadulni, az istenekkel közlekedni, kedvükben járni, velük egyesülni, eselleg rájuk nyomást gyakorolni akartak. Tanaik, melyeket felsőbb lények kinyilatkoztatásából származtattak és részben apokrif könyvekbe foglaltak, úgyszintén szertartásaik is ezoterikusok, vagyis titkosak és a profán tömeg elől rejtve voltak, sőt a tagokat csak fokozatosan avatták be azokba. A misztériumok idővel elfoglalták az állami isteni tisztelet helyét.

Legnevezetesebbek voltak az orpheusi (orphikus) misztériumok, melyek hívei Orpheust, a trójai háború körül vagy előtte élt mesés thrák költőt és bölcset, sőt a bölcselkedés és költészet állítólagos föltalálóját tisztelték mesterük gyanánt. Görögországban Kr. e. a VI. században terjedtek el, mesterük neve alatt tömérdek theogoniai és kosmogoniai tárgyú iratot hoztak forgalomba, s tőle származtatták a Dionysos-kultuszt, melyet (Eleusisban és máshol) üztek. Habár az orphikus irodalom alakjára nézve nagyrészt mythológiai költeményekből áll, mégis nagy szerepe volt annak a görög filozófia megteremtésében. Nagyon divatban voltak továbbá a kereszténység föllépése idején keleten és nyugaton a perzsa Mithra kultusza és misztériumai. Mithra ősrégi árja, főleg iráni istenség, a fény, élet és igazság, későbbi időben a nap istene, majd teremtő és megváltó, akil Zoroaster vallásában ugyan Ahura-mazda főisten háttérbe szorított, de már a Krisztus előtti perzsáknál ismét előtérbe nyomult, szinte fő és egyellen istenné lett, s tisztelete a Kr. e. I. században a görögöknél és rómaiaknál is rendkívül elterjedt és némileg átalakult, kivált a katonák és rabszolgák közt, ahol Sol invictus néven imádták. Majdnem versenyeztek vele az egyiptomi eredetű de elgörögösített Isis-misztériumok. Már inkább filozófiát művelő társaság volt a Kr. e. VI. században eredt pythagoreusok szektája vagy később iskolája, mely a mennyiségtanra és a számok misztikájára alapított természetbölcséletet, theologiai spekulációt és erkölcstant

művelte, erénygyakorlatokat és aszkézist űzött, s a tudatlan tömegtől különválva szellemi arisztokratikus társulatokat, a szerzetes rendekhez hasonlókat alkotott. Ezekkel némileg rokon, de inkább kézimunkát és erényt, mint tudományt és spekulációt gyakorló egyesületek voltak e korban a zsidóknál a jámbor kommunista esszenus szekta községei, Egyiptomban pedig a terapeuták szerzetesforma társaságai.

Az apokalyptika is ilyenféle titokkutató és bölcseledő irányzat volt a zsidóságban és az őskereszténységben, melynek hívei azonban nem képeztek zárt társaságot vagy külön felekezetet, hanem különféle szektákhoz tartoztak, bár egyes misztikus szekták körében különösen tenyészték, s tanaik, jóllehet szintén titokzatosak, mégsem voltak olyan ezoterikusak mint a misztériumokban vagy a pythagoreus iskolákban. Nem is foglalkoztak annyira elvont okoskodással és szemlélődéssel mint ezek, hanem a természet, túlvilág és jövő titkai iránt érdeklődtek, s azok megfjtésére és eszméik terjesztésére költöttek kinyilatkoztatásokat vagy azokból származtatott regéket és mondákat, illetőleg földolgozták a néphitben már különféle forrásokból összegyűlt és kialakult s az iskolákban és irodalomban élő hagyományokat. Miként a misztériumok művelői tanait és irataikat istenektől, félistenektől, hitregei és mondái lényektől származtatták, úgy az apokalyptikusok is kinyilatkoztatásaikat felsőbb lényeknek vagy olyanokká magasztalt bibliai és mythikus személyeknek, pátriárkák-nak, prófétáknak, sibylláknak tulajdonították. Irataik ezeknek is apokrifok, azaz titkosak és elrejtendők, természetesen koholtak, hamisciműek, s a Kr. e. III. századtól fogva úgy a farizeusi szektához tartozó, mint a hellenizált zsidóknál, később pedig a miszticizmusra hajló keresztény felekezeteknél is nagy számmal termettek.

Az apokalyptikus tanok és iratok fő forrásai voltak a zsidóknál a Biblia, a népköltészet és az idegen vallások. Az ószövetségi könyvek, kivált a próféták, nemcsak hogy mintául szolgáltak a különféle kinyilatkoztatásokhoz és jövendölésekhez, hanem igen sok vallási eszmét is

nyújtottak, melyek körül az apokalyptikus tanok lerakodtak és csoportosultak, s melyeket a képzelet és kezdetleges theológiai spekuláció bővített. Amellett a bibliai könyvek tömördek pompás költői képet és jelképet szolgáltatottak, melyeket az apokalyptika fölhasznált és tovább fejlesztett. Úgy látszik azonban, hogy az apokalyptika az iskolákban és irodalomban való fellépése előtt már régen megvolt a népmondákban és népköltészetben, s a hagyományban élt és terjedt, mielőtt azt az irodalom megrögzítette volna. De maga a népköltés és irodalom ismét sokat kölcsönzött a pogány, kivált a keleti vallásokból és hitregékből, ámbár e tekintetben az elsőbbség kérdését eldönteni néha igen nehéz. Azonkívül az egykorú események is sokszor új eszméket és célokat s új lökéseket adtak az apokalyptika fejlődésének.

Különösen nagy befolyást gyakorolt erre a fejlődésre az eszmék azon keveredése és kölcsönhatása, melyet Nagy Sándor keleti hadjárata idézett elő. A makedon seregek nyomában behatolt keletre a görög műveltség, ledőltek a választófalak, megnyilottak a csatornák, melyek útján a többezeréves keleti kultúra, ami addig csak vékony erekben szivárgott nyugat felé, most egyszerre elárasztotta a görög és később a római világot. Viszont a görög szellem a maga logikai gondolkodását és finomabb ízlését oltotta bele a kelet gazdag eszmevilágába. A két kultúra áthatotta és megtermékenyítette egymást a hellenizmusban. A keleti és nyugati vallások és filozófiák összekeveredtek, s létrejött a szinkretizmus, theokrazia, melyből új szellemi irányok és iskolák, új vallási mozgalmak és szekták keletkeztek. A görög filozófia keleti elemeket vett föl magába az új pythagoreizmusban és neoplatonizmusban; a régi görög misztériumvallások egyiptomi, szemita és perzsa elemekkel gazdagodtak, sőt keletről új vallások és misztériumok hatoltak be nyugatra, mint az említett Mithra- és Isiskultusz.

A zsidóság, mely addig a maga vallási elszigeteltségében féltékenyen őrizte ősi monotheizmusát, nemesebb erkölceit, hagyományait és nemzeti különállását, a ba-

biloni fogság után, kivált a hellenizmus korában az egész keleten szétszóródott s Egyiptomban, főleg Alexandriában, a keleti szellemi élet gócpontjában második hazát talált. Elsajátítván a görög nyelvet, bár apái hitét, Mózes törvényét és a Messiás várását föl nem adta, mégsem tudott elzárkózni a görög műveltség és a vallási synkretizmus hatása elől, mely nála kétféleképen nyilvánult meg. Először is igyekezett vallás-erkölcsi tanait és nemzeti hagyományait a görög vallással és filozófiával szemben igazolni s vele összhangzásba hozni. Sőt szellemi léren ellentámadásba ment át; görög műveltségét felhasználta arra, hogy nagyarányú vallási propagandát indítson az irodalom terén, miközben bebizonyítani törekedett, hogy világnézete, vallása, erkölcsé fölötte állanak más népek hasonló kultúrjavainak, még a görögökének is. Sőt ami jó az utóbbiak kultúrájában van, azt tőlük és az ő Bibliájukból vették, amennyiben a pogány félistenek, föltalálók, törvényhozók és a kultúra egyéb úttörői tulajdonképpen zsidó pátriárkák és bölcsek: Ádám, Hénok, Noe, Ábrahám, Mózes, Salamon, stb., a pogány sibyllák pedig a prófétákat utánozták s a zsidó népről és a Messiásról jövendöltek, általában pedig a pogány regék és mondák legalább részben eltorzított bibliai tanok s történetek, mert hiszen a zsidó nép minden más népnél régibb. Ily módon csakugyan sikerült is a zsidó vallás és erkölcsstan iránt a görög-római világban élénk érdeklődést keltetni s azokat a kultúrtörténelem hathatós tényezőjévé tenni.

Mindazonáltal a zsidóság mégis sokat átvett a pogány hitregékből és mondákból, illetőleg azok mintájára maga is csodákkal átszőtt mondákat, regéket és felsőbb lényeknek tulajdonított kinyilatkoztatásokat költött a természet tényeiről és lítkairól, a túlvilág rejtelmeiről s a bibliai nagy emberek és ősök története, úgyszintén a zsidó nemzeti remények körül. Különösen nagy befolyást gyakorolt a zsidó apokalyptika fejlődésére a perzsa vallás a maga gazdag angyal- és ördöglanával, a jó és rossz harcának dramatizálásával, megváltástanával, a jövő világról szóló tanításával (eschatológiájával). Az ilyen mondák és

kinyilatkoztatások a dolog természeténél fogva rendszeren képekbe és jelképekbe voltak burkolva. A keleti ember különben is szereti a titokszerűséget és képes beszédet, mely kíváncsiságát izgatja és képzeletét foglalkoztatja. Azonkívül a zsidóknak festett és faragott képet csinálniok nem volt szabad; de a vallási tanokat mégis valamiképen érzékíteni kellett. Azért képzelt és szavakba foglalt képekkel és jelképekkel fejezték ki azokat, melyeket nagyrészt készen találtak a pogány vallásokban és művészetekben. Ezekből tehát a termékeny zsidó képzelet rendkívül gazdag beszédszimbolikát fejlesztett ki, mely náluk a tiltott érzéki ábrázolást és képzőművészetet pótolta.

A kereszténység fellépése új eszméket hozott a világba: új világnézetet és dogmákat, új vallásalapító tényeket, új várakozásokat a történelemben és a túlvilágban, a nemzeties zsidó messiási ország helyett az Isten egyetemes szellemi országát, az élet súlypontjának a túlvilágba helyezését, az erkölccsel összefüggő örök életet, új erkölcsant és történelembölcseletet. Amellett a keresztény vallás, kivált annak némely szektái a néphitbe és a költészetbe sokat átvettek a zsidó apokalyptikából, amit azonban keresztény szellemben átalakítottak. Ekként a már előbb összekeveredett keleti, görög és zsidó eszmékkel most keresztény eszmék és tanok is társultak, amiből új eszmegyületek, új rendszerek születtek, vagy a csírájukban meglevők kifejlődtek és új irányt vettek. A zsidó apokalyptikának keresztény szellemben való továbbfejlesztése és kibővítése a keresztény apokalyptika, mely szintén különböző alakokat öltött. Ennek egyik túltengése volt az első századokban nagyon elterjedt chiliasmus, mely a jelen világ végén Krisztus ezeréves országát várta a földön. Még veszedelmesebb elfajulása volt annak a II. századbeli rajongó montanista szekta, mely magát a Szentlélek egyházának tartotta, hamis kinyilatkoztatásokat gyártott, Krisztus közeli eljövételét és ezeréves országát hirdette s túlzott aszkézist űzött. Ugyancsak a II. században megszületett a keleti (babiloni és perzsa), görög, zsidó és kereszt-

tény eszmék legtarkább keveréke a gnosticizmus, mely nagy theosophiává, emanációs világtanná, szimbolikus erkölcsbölcseletté, túlszigorú erkölcstanná és különféle rendszerekké fejlődött ki, bár sok tekintetben zsidóellenes volt. Szintén a perzsa és keresztény vallás összekeveréséből, az utóbbinak dualista alapra helyezéséből származott valamivel később a manichaeizmus. A keresztény apokalyptika további fejlődésére azután befolytak az őskereszténység történelmi viszonyai, a zsidósággal s kivált a pogánysággal való küzdelem, a római birodalom részéről való háromszázados üldözés.

Mivel az apokalyptika révén magába az orthodox kereszténységbe, és pedig nemcsak a népvallásba, hanem a theológiába is becsúsztak némely apokalyptikus és mythológiai eszmék, azért a vallásbölcselet és vallástörténet némely bűvarai a múlt század óta kétségbevonták a keresztény vallás eredetiségét, sőt néha úgy tüntették föl a dolgot, mintha a kereszténység maga sem volna más, mint a hellenista kor valláskeveredésének terméke, zsidó és pogány eszmék, a perzsa vallás, a keleti és görög misztériumok, s az újabbak szerint zsidó közvetítéssel átvett babiloni hitregék vegyülete, vagy a zsidó apokalyptikának fejleménye. Azonban ez félreértés és túlzás. Hogy a kereszténység az ókori zsidó vallásból nőtt ki s tulajdonképen annak teljesevése és tökéletesedése, azt senki, aki a kereszténység eredetét ismeri, nem tagadja. Az is igaz, hogy a kereszténység más régi vallásokkal sokszor megegyez a vallás általános filozófiai alaptételeiben, az észbe és szívbe írott vallási és erkölcsi igazságokban, az úgynevezett természetes vallásban. A prédikáció, mely az erkölcs számára hathatós indító okokat keresett, a vallásos költészet és művészet, mely az apokalyptikában nagy-szerű gondolatokat, gyönyörű képeket és drámai jelene-teket talált, a néphit, mely szereti a fantasztikus izgató meséket, mindezek sokszor fölhasználták az apokalyptikát a maguk céljaira. Ámde a retorika, művészet és néphit csak a vallás eszköze, díszítménye és néha elfajulása, nem a kereszténység lényege. Ha pedig a theológia és

liturgia a pogány vallásokból szép jelképeket és szertartásokat kölcsönzött, azoknak egészen új értelmet adott. Azt sem tagadja senki, hogy a kereszténység a görög bölcseségből vette tanításának tudományos alakját és műnyelvét. Mindez épp úgy nem érinti annak eredetiségét, mint ahogy a templom keresztény marad akkor is, ha pogány szenthelyek köveiből, pogány stílusban építették is, vagy ahogy Krisztus vagy szent Péter szobra nem pogány bálvány még akkor sem, ha esetleg Jupiter szobrából öntötték. Hogy a kereszténység lényeges és jellegzetes pogány tanokat vagy hitregéket vett volna föl magába, az már a polytheizmus és monotheizmus nagy elvi ellentéte, a keresztény dogmák és erkölcstan tagadhatatlan újsága és felsőbbisége, sőt többnyire egyenesen pogányellenes iránya és éle miatt is teljes lehetetlenség és történelmileg nem igazolható. Annyi tény, hogy sem a zsidó, sem a pogány vallások nem ismerték föl a kereszténységben saját gyermeküket vagy rokonukat, sőt azt, mint új világnézetet, új és idegen erkölcsöt gyűlölték és üldözték.

A zsidó- és keresztény irodalom sok századon át az apokalyptikus művek egész özönét termelte. Ezek nagy részét az egyház hivatalosan elvetette, sőt kiirtani igyekezett; de ennek dacára eszméik a hagyományban, néphitben és költészetben tovább éltek, sok apokalypsisnak pedig egész vagy csonka szövege kéziratban és régi nyomtatványokban, kivált az egyháztól elszakadt keleti keresztény és félkeresztény szektákban, melyekhez az egyház keze el nem ért, különféle ó- és középkori nyelveken fennmaradt s újabb időben napfényre került, úgy hogy ma már ez az irodalom a vallás- és művelődéstörténetnek, sőt néha az ókori politikai történetnek is érdekes forrása lett. Kétségkívül van az apokalypsisok közt sok bizarr, fantasztikus, meseszerű, a tudomány és irodalom szempontjából értéktelen zagyvalék; de vannak köztük nemcsak történelmi, hanem irodalmi szempontból is érdekes és értékes munkák.

De mi is tulajdonképen az apokalypsis mint irodalmi műfaj? Mi az apokalypsist következőleg határozzuk meg:

Kinyilatkoztatás alakjába öltöztetett, többnyire képletes vagy jelképes (tropikus vagy szimbolikus) látomásokból álló tanköltemény, mely a fizikai világ, a túlvilág és a jövő történelem titkait írja le. Magyarul látomáskölteménynek, vagy látomásdrámának lehetne nevezni. A kinyilatkoztatás híres régi, rendesen bibliai, ritkábban pogány mythikus személyek útján történik, kik azt részint látott képek és cselekvések, részint szemleutak és átélt események alakjában adják elő. A képek ritkán tárgy- és történethűek, többnyire allegorikusak vagy inkább szimbolikusak, melyek csak eszmeileg, bizonyos elvont tulajdonságokban hasonlítanak a jelképezett tárgyhoz. Tárgyát tekintve az apokalypsis lehet *világegyetemi vagy kozmikus, túlvilági és történelmi* aszerint, amint az égi és földi lényeket vagy tüneményeket, vagy pedig a mennyet, az Isten és a boldogok lakóhelyét, illetőleg az alvilágot, vagy pedig a jövő történetét, kivált az idők végét, a világfolyamat befejezését és általában az utolsó dolgokat írja le. Utóbbi esetben *világvégi, eschatologiai* apokalypsisnak nevezzük. Vannak azonban vegyes apokalypsisok, sőt a történelmi apokalypsis rendesen világvégivel lejeződik be.

Félreértés volna azt hinni, hogy az apokalypsisok csak a gyermekes kíváncsiságot akarják kielégíteni. Vannak kétségkívül ilyenek is, sőt a nép bizonyára a komolyabb apokalypsisokat is sokszor szószerint vette s azok meséjét és részleteit is elhitte. Azonban a nagy klasszikus apokalypsisoknak sokkal komolyabb célja van, tudniillik a természetben, a túlvilágban és a történelemben rejlő nagy igazságokat keresni s ezáltal az illető kornak megfelelő természettudományi, filozófiai, valláserkölcsi és történetbölcseleti világnézetet nyújtani. De az apokalypsis fogalmilag nem is valódi kinyilatkoztatás vagy prófétai jóvendülés, sőt véleményünk szerint ilyen legalább rendszerint nem is akar lenni, hanem irodalmi műfaj, művészi felépítés mellett a jelképes költészet legmagasabb foka. A kinyilatkoztatás tehát rendesen csak irodalmi alak és keret bizonyos eszmék és tanok költői vagy drámai kifejezésére. Apokalypsisok találhatók a régi vallások irodalmában, a

Bibliában, a bibliaszerű vagy bibliautánzó (apokrif), sőt az egészen világi irodalomban is.

A *világegyetemi apokalypsisben* rendszeren valami felsőbb lény, angyal vagy üdvözült szellem vezeti a titoklátót a mindenségen, az égen vagy a föld ismeretlen tájain végig, s beavalja őt a fizikai világ szerkezetébe, törvényeibe és titkaiba, természetesen az író- és korának fölfogása szerint. Ezek tehát vallási keretbe helyezett természettudományi vagy földrajzi tájékoztatások. Fő tárgyuk a világegyetem szerkezete, a hét ég, a földi paradicsom és a távoli ismeretlen földrészek, a föld határai. A régi népeknél ugyanis az egész szellemi élet és műveltség alapja és központja volt a vallás. A természet lényeit és erőit személyesítették, a luneményeket közvetlenül természetfölötti okokból származtatták; még kezdetleges természettudományi és földrajzi ismereteiket is mythológiai jelképekbe öltöztették és isteni kinyilatkoztatásból származtatták.

Az ókor a világgépet Babilonból kapta, melyet csak később tökéletesített a görög csillagászat. A babiloniak a földet nagy üregeket rejtő gömbszeletnek képzeltek, mely fölfelé domborodva mintegy hegyet képez s az ősvízen vagy oceánon (apsu) úszik. A földet borítja a levegő, mely fölött van a homorú félgömb alakú szilárd égboltozat, a csillagos ég, mely a horizonton vagy az ekliptika zónáján nyugszik; e felett terül el az égi oceán, legfölül pedig van a menny, az istenek lakóhelye. A csillagokat, melyeket tűztesteknek vagy szellemi lényeknek, legalább ilyenek mozgatása és kormányzása alatt állóknak vélték, szerintük a szilárd és mozdulatlan égbolt tartja helyükön. A mindenség teteje az égegyenlítőnek vagy pedig az ekliptikának sarka, (Nordpunkt.) Ilyenformán képzeltek a világot és az eget régen a zsidók és a Biblia is.

De ezen fölfogás mellett keleten ősidők óta el volt terjedve egy másik, a hét ég tana, melyet az apokalypitika is többnyire követ. Vitás kérdés, hogy ez is babiloni eredetű-e, illetőleg a babiloni világgépnek továbbfejlesztése, vagy pedig az árja népek találmánya. Némelyek

szerint már a babiloni lépcsőzetes gulák a hét eget (vagy a földhegy hét zónáját) jelképezték. Annyi bizonyos, hogy a hét ég tana a perzsáknál és görögöknél századokkal Krisztus előtt megvolt. Többnyire az ókorban már ismert hét bolygóból származtatják. A gondolkodó ember előtt ugyanis fölmerült a kérdés, hogy mire támaszkodnak a csillagok, mi tartja azokat az égen és pályájukon. Mivel a nehézkedés erejét nem ismerték, átlátszó üres gömböket (sphaerákat) lételeztek föl, melyekhez az égitestek oda vannak erősítve, vagy amelyek fölületén a bolygók sétálnak. Később már némelyek azt hitték, hogy maguk a sphaerák is bolygóikkal együtt mozognak. Majd észrevévén a bolygók és állócsillagok különböző távolságát, szükségessé vált minden egyes bolygó és az állócsillagok támasztékául mind megannyi külön sphaerát venni föl, melyek koncentrikusan, mint a hagyma levelei borulnak egymásra. A bolygók egei alatt van a levegő ég (regio sublunaris). Ptolemaeus világrendszere is a bolygók hét ege fölött képzelte nyolcadik gyanánt az állócsillagok eget (a firmamentumot), de hozzáadta legfelső sphaera gyanánt az összes eget mozgató *primum mobilét*. Az apokalyptika a bolygókról az egekben hallgat s a hetedik égbe teszi az Isten és a boldogok lakóhelyét. Később a keresztény kozmológia valamennyi sphaera felé helyezte a mozdulatlan eget, mely mint a mindenség legfőbb emelete a legkönnyebb elemből, tűzből van (*caelum empyreum*), s amelyben az Isten lakik angyalaival és az üdvözültekkel. Azonkívül úgy az apokalyptika mint a keresztény világkép a Bibliára való tekintettel néha megtartotta az égi oceánt, melyet az állócsillagok ege fölött, vagy a kristályég (*firmamentum crystallinum*) fölött képzelt. Az apokalyptika az egekből, mint a földdel párhuzamos fölületekből mindmegannyi világot alkotott, s azokat fölfelé szellemibb, lefelé tökéletlenebb lényekkel népesítette be. Az alsóbb egekben vannak az eső, hó, jég, villám, szelek stb. raktárai, melyeket szellemi lények kezelnek. A részletek fölfogásában persze voltak eltérések. A héteges világ-egyetem hite némi módosításokkal átment a középkorba is.

Másik főtárgya a világot leíró apokalypsisoknak a földi paradicsom (a bibliai Éden kertje), mely szerintük még most is megvan távol keleten vagy valahol máshol a föld határain, és ma is benne van a tudás és élet fája. Az apokalypsis hőse valami okból fölkeresi azt, s leírja az utat, melyet eközben megtett, ismeretlen földeken és országokon keresztül. Hasonló mesés utazások sok régi nép hitregéiben és hősmondáiban előfordulnak. Ilyen pl. a babiloni mondában Gilgameš vagy Izdubár utazása nagyatyjához Ut-napistimhoz, a vizözönpatriárkához, ki keleten a föld határán, a boldogok szigetén, vagyis a földi paradicsomban lakik. Ha nem is a paradicsomba, de ismeretlen, mesés országokba tett utazások továbbá Odysseus bolyongásai, úgyszintén Nagy Sándor utazása a sötétség országában Ps. Kallisthenesnél. (Ezt a munkát Kr. u. 200 körül keleten hamisították Kallisthenesnek, Nagy Sándor történetírójának nevére, de a népvándorlás kezdetén újra átdolgozták.)

Az apokalypitika azonban a földi paradicsomon kívül mennyei paradicsomot is ismer, melyet többnyire a harmadik égbe helyez s a boldogok lakóhelyének tart. (De némelyek szerint a boldogok a földi paradicsomban laknak.) Általában az ég és föld közt bizonyos párhuzamosságot tételez föl, úgy hogy mindennek, ami a földön létezik, megvan mennyben a tökéletesebb mása vagy mintája, sőt a földi események előre meg vannak írva a mennyei könyvekben, ami szintén babiloni gondolat. Így Jeruzsálem városa fölött, mely a földkerekség középpontján fekszik (umbilicus terrae), van a mennyei Jeruzsálem; a földi paradicsom fölött a mennyei. Ezen alapult a csillagjósolás vagy astrologia is, mely az égről vélte leolvashatni a földi események tervét vagy okait, tehát a jövőt. Némely apokalypsisok azonban a földi és mennyei paradicsomot összehasonlítják vagy összezavarják.

A *túlvilági apokalypsisban* az állítólagos szerző, valamely próféta vagy más szent férfiú, betekintést nyer a túlvilág titkaiba, vagy pedig valami túlvilági lény vezetése mellett körutat tesz a mennyben és az alvilágban, s ottan

szemléli a lelkek életét, az üdvözültek boldogságát és a kárhozottak kínjait, néha magát az Isten udvarát és trónját.

Az istenek, félistenek vagy kiváló emberek túlvilági utazása már az ókori mythológiáknak, hősmondáknak és költészetnek kedvelt tárgya volt. Ištar a babiloni égi királynő és szerelemistennő leszállt az alvilágba, hol foglyul ejtették s csak az istenek sok utánajárására szabadult ki, mikor távolléte miatt a földön minden termékenység megakadt. A görög mythosban Orpheus lemegy az alvilágba, hogy feleségét, Eurydikét, kit kígyómarás ölt meg, onnan visszahozza, Énekével, miként máskor az állatokat, a vihart és a természet erőit, úgy most elbűvöli az alvilági hatalmakat s vissza is kapja feleségét; de mivel az utolsó percben a tilalom ellenére hátratekint, ismét elveszti. Odysseus is (az Odyssea XI. énekében) elmegy bolyongásai közben az alvilág előcsarnokáig, ahol anyjával találkozik, és a lelkek, kivált a hősök lelkei közül sokat megidéz. Aeneas (az Aeneis VI. énekében) a Sibylla vezetése mellett leszáll az alvilágba, hogy elhunyt atyjával tanácskozzék. De ezek mind csak szerény kísérletek azok a túlvilági látomások és utak mellett, amelyeket a zsidó és keresztény apokalyptika kitalált.

A zsidó és keresztény apokalypsisok hősei rendszeren a hét kozmikus égen keresztül eljutnak az Isten mennyországába. Ott minden csupa fény és tűz. Tűzből és lángból van az Isten palotája és trónja, sőt tűzanyagból, étherből álló testük van a mennyei szellemeknek is. Természetesen az Istennek óriási udvara van, angyalokból és más fantasztikus alakú lényekből, kerubokból, szeráfokból, ofánokból és csodálatos mennyei állatokból (chajjoth, főnixek, kalkidri), melyek azonban mind szellemi lények, részben a babiloni mythológiából kölcsönzött alakokban elképzelve. A mennyei seregek az Isten trónja előtt örökös dicsőítő éneket zengenek, vagy pedig a mennyei templom oltárán illatszereket, az igazak imádságait és jócselekedeteit áldozzák. Míg a Biblia angyallana kivált a régiebb könyvekben elég egyszerű, addig az apokalyptikában a jó és rossz szellemeknek megszámlálhatatlan sere-

gei, alakjai és rangfokozatai szerepelnek, melyek úgy látszik, már a babiloni és perzsa vallás befolyása alatt keletkeztek. Az apokalyptikának a maga drámai leírásaiban ezekre mint szereplőkre szüksége is volt. Az angyalok fejedelme, az Istennek mintegy kancellárja és főhadvezére szent Mihály arkangyal, aki mellett még más három vagy hat arkangyal képviseli mennyben a legfőbb méltóságokat. Némely apokalypsis már Krisztus földi születése előtt a mennyben szerepelteti a Messiást. (Messias praexistens — Ember fia.)

Az alvilágot az apokalyptika is, mint a régi mythológiaiak általában, a föld belsejébe helyezi s óriási barlangszerű üregnek képzei. Három helyet különböztet meg benne. Egyik a holtak lelkeinek lakóhelye (a babiloni arallu, „az ország, honnan nincs visszatérés”, a héber seol, a görög hades, a latin inferus vagy infernus), ahol az árnyak álomszerű szomorú életet élnek; másik hely a tulajdonképeni pokol, a kárhozat, a tűzmocsár (a héber abaddon, *ἀπώλεια* interitus), ahol a gonoszok kínlódnak, kiknek szenvedését az apokalypsisok hátforzongató színekkel festik; harmadik hely a mélység (az abyssus), a gonosz szellemek, az ördögök lakóhelye. Vannak azonban apokalypsisok, melyek a kárhozottak helyét valamelyik alsó égbe, az ördögök lakóhelyét pedig a levegőégbe teszik. A gonosz szellemeknek két főosztálya van: egyik osztály a tulajdonképeni ördögök (diaboli), a lázadó angyalok, kiknek fejedelme a sátán; másik osztály a tisztátalan lelkek, a démonok, vagyis azon óriások fiai, kik a Hénokmonda szerint a mennyből megszökött angyaloknak (egregorok) és az emberek leányainak házasságából születtek, s egyelőre a földön, pusztákban, barlangokban, romokban stb. laknak. Némely apokalypsisok külön büntető angyalokat is ismernek, akik az ördögöktől úgy látszik különböznek. Az apokalyptika (a perzsa dualizmus mintájára) azt véli, hogy a jelen rossz világban az ördög uralkodik; de a jövő világban, a messiási országban, vagy az ítélet után megújuló világban Isten újból kezébe veszi a világ uralmát. Az apokalyptika alvilága

és ördögtana a zsidó és keresztény néphitben tudvalevőleg egész ördögmythológiává fajult, s ez volt alapja a középkor boszorkányhitének is.

A világegyetemi és túlvilági apokalypsisok legrégebbi fennmaradt példája a *Hénok-irodalom*. Hénok a vízözön előtti hetedik pátriárka, aki a Biblia szerint 365 évig élt és azután elevenen mennybe ragadtatott. A hellenista korbeli zsidó propaganda és a későbbi rabbi-irodalom tette meg őt a csillagászat föltalálójává, mennyben az Isten titkárává és elsőrangú mythikus alakká. Neve alatt két terjedelmes könyv jutott el hozzánk; egyik ethiop nyelven, melynek egy részét negyven év előtt Egyiptomban egy akhmimi sírban görögül is megtalálták, a másik ó-szláv nyelven; de az előbbi eredetileg héber vagy arami, az utóbbi görög nyelven volt írva, s mindegyik zsidó eredetű. Azonban mindkét könyv maga is gyűjtemény, az ethiop hét könyvből van összerakva. E könyvek egy része Kr. e. II., más része Kr. e. I. században keletkezett, de valószínűleg itt-ott még régebbi elemeket is tartalmaz. Az ethiopban vannak egy földrajzi apokalypsis részletei, melyek többi közt leírják Hénok utazását angyali vezetés mellett a föld határain, miközben eljut a földi paradicsomba is, melyet a messze keletre, úgy látszik a Perzsa öböl környékére helyez. Azután a pátriárka meglátja az alvilágot s benne az igazak és bűnösök külön helyeit; majd felvitetik a mennybe, ahol szemléli és leírja, az Isten házát és udvarát, az angyalok különféle osztályait és azok szolgálatát, azonkívül a világ előtt már létező Messiást, az Emberfiát. (V. ö. Dán. 7, 13. Jelen. 1, 13. és az evangéliumokat.) De a földrajzi részek nagyon meseszerűek és a könyv szövege oly romlott, hogy az óvilág földrajzáról kevés fölvilágosítást ad. Értékesebb a csillagászati könyv, melyben Uriel arkangyal, az égitestek parancsnoka, Hénoknak kinyilatkoztatja a nap és hold útját, a nap- és holdévet, a kettőnek viszonyát, a hold változásait, a szelek kapuit stb. E könyv a csillagászat történetének egyik legrégebbi érdekes emléke. Csillagászati fogalmai részint babiloni, részint görög eredetűek. Nagyon érdekes a szláv Hénok-könyv, melyben

egyéb ókori csillagászati fogalmak mellett a hét égnek és lakóinak legteltesebb leírását találjuk. Az első égben van az eső, hó stb. lárháza; a második és harmadik égben a pokol, de a harmadikban van a mennyei paradicsom is, a negyedikben a nap és más égítetek útja, azon lúl az angyalok seregei, a hetedikben az Isten udvara. De az alvilág és földi paradicsom is le van írva. (A szláv Hének leírásától eltér a hét ég lakóinak leírása az Izaiás mennybemenetele című II. századi apokalypsisban.)

A római császárkor elején azonban a természet és a föld ismeretének haladásával a csillagászati és földrajzi apokalypsisok kimentek a divatból; csak a hét égről szóló tan tartotta magát egész a középkor végéig. Annál jobban kedvelte az őskereszténység és a középkor a túlvilág, kivált a pokol apokalyptikus leírásait. Ezek közül az őkeresztény korból különösen kettő maradt fenn, a *Péter-és Pál-apokalypsis*. Az előbbil a II. században némelyek az újszövetségi Bibliához számították, s töredékét 1886/7-ben találták meg a már említett akhmimi sirban. Leírja szent Péter apostol egy látomását, melyben a kárhozottak irtóztatós gyötrelmeit szemléli. Ehhez hasonló, de sokkal bővebb a Pál-apokalypsis a IV. századból, mely elbeszéli az angyaltól vezetett apostol szemleútját a poklon és a mennyországban keresztül. Ez a két munka a középkor legendáiban és irodalmában sok utánzásra talált. Szent Patrik a legenda szerint egy írlandi sziklabarlangban megtalálta a purgatórium bejáratát. Vitéz lovagok állítólag le is mentek ott az alvilágba. A nép századokon át zarándokolt e barlanghoz, míg VI. Sándor pápa azt megtiltotta. A perzsáknak is van egy szép túlvilági apokalypsisuk a mohamedánizmus előtti időből, valószínűleg a VI. századból. (Zoroaster vallása van benne.) *Ardai Wiraf* bölcslet elragadtatásban végig vezetik a jó szellemek a hét égen és a poklon, hol az üdvözültek örömeit és a kárhozottak gyötrelmeit szemléli.

Akár közvetlenül, akár közvetve ezek a túlvilági apokalypsisok adták az eszmét és mintát *Dante Divina Commediájához*, melyben ez az irodalom tetőpontját érte el. Dante

infernoja azonban, mint a keresztény apokalypsisoké általában, nem alvilág, mint a pogányoké és zsidóké, hol igazak és bűnösök tartózkodnak, s az utóbbiak bűnhődnek is, hanem eltekintve az előcsarnoktól, valódi pokol, a túlvilági büntetés helye. Dante ezt mint az ó- és középkor általában, a föld belsejében képzei. Alakja fölfordított kúp, melynek csúcsa a föld középpontjába, Jeruzsálem alá esik, alapja pedig északi Olaszországtól, hol a költő egy barlangon át oda leszáll, körülbelül Indiáig terjed. (A babiloni hitrege is a messze nyugatra tette az alvilág bejáratát.) A pokol ezen kúp belsejében csigavonalban lefelé ereszkedő barlang, melynek előcsarnokában van az erényes pogányok és keresztetlen kisdedek lakóhelye, azután lefelé fokozatosan a nagyobb bűnösök és kínosabb büntetések helye, a föld középpontjában pedig beékelve a sátán, aki mennyből letaszítottván, odáig esett. Onnan a költő vezetőjével, Vergiliussal egy hosszú üregen át most már fölfelé megy a föld ellenkező pontjára, hol az oceánból a purgatórium hogye emelkedik tíz lépcsőzetes terrasszal, melyeken az igazak kisebb bűneiktől megtisztulnak; a hegy tetején pedig fekszik a földi paradicsom. Itt már Vergiliusnak (az emberi tudomány, a filozófia jelképének?) vissza kell térni, s az üdvözült Beatrice (a hit, a teológia?) veszi át a vezetést a mennyországon át, melyet költőnk a régi apokalyptika egeibe helyez, de úgy, hogy a hét bolygó és az állócsillagok egéhez, az üdvözültek lakóhelyeihez hozzáadja a primum mobilét és a caelum empyreumot, a tűzeget, melyben az Isten és angyalai, úgyszintén, a mennyei paradicsom vannak. Dante ebbe a keretbe illeszti be az egész középkori világnézetet, a kozmológiát, filozófiát, teológiát, a világtörténelem és politika kritikáját, keresztény szemüvegen, mintegy az Isten szemével nézve, s bemutatja a természet, erkölcs és boldogság örök harmoniáját, az isteni bölcsesség és igazságosság végső diadalát.

Leggyakoribbak azonban, s nemcsak vallástörténelmi, hanem világtörténelmi szempontból is legérdekesebbek és legfontosabbak a *történelmi apokalypsisok*.

A történelmi apokalypsisnak jövendölés alakja van. Valamely régi bibliai patriárka vagy próféta, ritkábban pogány mythikus személy isteni kinyilatkoztatás alapján elmondja vagy inkább lefesti a jövő történelem, illetőleg az utolsó idők eseményeit, és pedig jelképes, szimbolikus látomásokban, melyek nem történelyszerű elbeszélései és élethű képei az eseményeknek, hanem inkább csak vázlatok, ködképek vagy elvont jellemzéseik. Mint más apokalypsisnak, úgy a történelminek is rendesen két szerzőjét kell megkülönböztetni: a valódi irodalmi szerzőt, aki azt szerkesztette, és a költőt szerzőt, akinek az előbbi a jövendöléseket tulajdonítja. A szabályos szerkezetű történelmi apokalypsisban a látomások egy része a költött szerző álláspontjáról nézve jövendő, de az irodalmi szerzőre nézve már múlt dolgokat ír le, melyek természetesen mint utólagos jövendölések elég világosak és a valódi történetnek megfelelnek. Azután szoktak jönni a valódi szerző korára vonatkozó, kortörténeti látomások, amelyek már egészen részletesek és konkrétok, úgy hogy bennük a szerző korára rá lehet ismerni, tehát elárulják a mű keletkezésének idejét és mintegy kulcs gyanánt szolgálnak ahhoz. Végül következnek az íróra nézve jövendő események rajzai, melyek már csak általánosságban és homályosan szólnak, hagyományos vázlatokból vagy reményekből és emberi előrelátásból alakulnak, s rendesen a zsidó Messiás vagy Krisztus eljövételében, parusiájában és országában, az ítéletben és más utolsó dolgokban végződnek. Néha azonban a történelmi apokalypsis vagy csupán politikai, vagy csupán világvégi.

A történelmi apokalypsis célját tekintve nem történelem, hanem történetbölcselet, mely az eseményekben politikai, vallásbölcseleti és erkölcsi igazságokat keres, illetőleg olyanokat akar kimutatni. Azért az okokat, összefüggést és célokat kutatja, kivált vallási szempontból, s megfejteni igyekszik a történet rejtvényeit, problémáit, különösen azt, miért boldogulnak e földön a hitetlenek és gonoszok, és miért szenvednek az igazak. Tehát az apokalypitika a vallási pragmatizmust és theodicaeát, a Gondviselés kezét

keresi a történelemben. Azonkívül a történetből tanulságokat merít, és sokszor a nagy csapásoktól süjtött kortársakat vigasztalja.

Ez a történetbölcseleti költészet a zsidóknál, amennyire adataink visszanyúlnak, *Kr. e. a II. században eredt*. Előfutárai voltak némely próféták, kivált Ézekiel és Zakariás jelképes jövődölései, mintaképe pedig és tudunkra az első valódi nagyszabású apokalypsis Dániel próféta könyve, illetőleg annak némely részei.

Ismeretes, hogy a próféták jövődölései alapján a zsidóknál rég megvolt a Messiás és messiási ország eszméje. Nagy prófétát és királyt vártak, aki feltámasztja Dávid király országát, mint szellemi és erkölcsi világbirodalmat, az Isten földi országát. Mivel a zsidóknál a theokrácia által a vallás és erkölcs teljesen össze volt forrva az állammal és jogi renddel, azért a próféták is theokratikus alakban, zsidó politikai színekkel festik a messiási országot.

Mikor pedig a zsidók érintkezésbe léptek az ókori világbirodalmakkal, az asszir-babiloniakkal, perzsákkal, szeleucidákkal és később a rómaiakkal, akik (a perzsákat kivéve) hazájukat eltiporták, néha vallásukat is üldözték: kimondhatlan gyűlölet fejlődött ki lelkükben a pogány népek, a gójim iránt, melyet még növelt az a tudat, hogy ők voltak az Isten választott népe, s hogy vallásuk és erkölcsük messze fölötte álltak a pogányok bálványozásának és erkölcstelenségének. A történetükben csodálatosan működő Isten gondviselésével, hatalmával és igazságosságával nem tudták megegyeztetni azt, hogy az igaz Isten népe rabságban és nyomorúságban sinlődik, míg az Isten ellenségei a pogányok uralkodnak és jólétben úsznak. Szilárdul meg voltak győződve, hogy az igazságnak és erénynek utoljára is diadalmaskodnia kell, a bűnnek pedig örökre bűnhődni. Azért nemzetük szerencsétlenségét nem tekinthették másnak, mint ideiglenes megpróbáltatásnak vagy bűneik büntetésének, melyre a földi messiási országban dicsőségnek és boldogságnak kell következni. A szenvedés és remény hatása alatt a próféták theok-

ratikus képeit szószerint vették; a messiási ország válási és erkölcsi jellege mindjobban háttérbe szorult, s lassankint egészen politikai ország, hatalmas, boldog, mesés és csodálatos világbirodalom lett belőle, melyben a harcias és diadalmas Messiás királysága alatt a zsidók fognak uralkodni, a zsarnok világbirodalmak pedig, kivált Róma el fognak pusztulni, a pogány népek részint kiirtatni, részint Izraelnek szolgálni vagy megtérni.

Nem lévén azonban hatalmuk ezeket az ábrándokat megvalósítani, legalább képzeletük akart gyönyörködni azokban s belőlük vigasztalást, erőt és reményt meríteni a jelen nyomorúságban. E célból a Kr. e. II. században kifejlődött a történelmi apokalyptika, mely eleinte csak iskolai és néphagyomány volt, de csakhamar irodalommá lett, s ezeket a várakozásokat és eszményi célokat bölcselkedő történelmi, sőt politikai jövendölések alakjába öntötte, vagyis apokalypsisokba. Fő képviselője volt ennek a történelmi apokalyptikának a farizeusi felekezet vagy párt, mely a mózesi törvényhez, kivált annak külsőségeihez és a hagyományokhoz, úgyszintén a nemzeti függetlenséghez legerősebben ragaszkodott. Megjegyzendő azonban, hogy nem minden zsidó volt apokalyptikus, és az utóbbiaknak is volt a politikai apokalyptikán kívül egy jámbor pietista iránya, mely a politikai ábrándoktól tartózkodva, szellemi és erkölcsi Isten-országot várt, s néha abban, a földi paradicsom visszatérését vagy a mennyei Jeruzsálem földreszállását remélte.

Azonban a történelmi apokalyptika pusztán vallási és politikai ábránd vagy költészet maradt volna, ha annak a történelmi események nem adtak volna konkrét alakot. Ilyen esemény volt, mely az apokalyptika kifejlesztésében döntő szerepet játszott, Antiochus Epiphanes szeleucida szíriai király üldözése (Kr. e. 168-ban), mely a zsidóknak nemcsak nemzeti létét támadta meg, hanem vallásukat is meggyalázta és kiirtással fenyegette. A makkabeus hősöknek sikerült a zsidó nép nemzeti függetlenségét kivívni, ami kilátást nyújtott a messiási remények teljességére s ahhoz mintegy bevezetésnek látszott. A római

hódítás Pompejus, Caesar, Antonius és Augustus alatt egyelőre lelohasztotta e reményeket, de ki nem ölte; sőt növelte az elkeseredést és a szabadulás vágyát s azon mély meggyőződést, hogy a nyomorúság nagysága csak a Messiás közelségének jele, és hogy mikor a veszedelem tetőpontra hág, akkor Isten mintegy kénytelen lesz közbelépni és ígéreteit teljesíteni. Ez a várakozás a zsidókat a kereszténység föllépése idején ismételve forradalmakba hajtotta s okává lett nemzetük és templomuk pusztulásának. (Kr. u. 70-ben.)

Minthogy a zsidóság szabadulását csak a Messiástól várta, aki a jelen gonosz világrendet — természetesen harcok útján — megdönti s legalább erkölcsileg új világot alapít, az Isten országát, sőt az apokalyptikusok szerint a világot még fizikailag is átalakítja: azért a zsidó történet és jövő fő problémája lett a Messiás eljövele, s a zsidó apokalyptika főtárgya a világvég, az utolsó dolgok, az eschatológia. Ezek körül lassankint egész nagy mondanakör, valóságos hősköltemény fejlődött ki. Ezt a történeti apokalyptikát a kereszténység is átvette, de a maga szellemében átdolgozta és továbbfejlesztette. A keresztény vallás szerint a Messiás már Krisztusban eljött, de annak másik dicsőséges eljöveletét, parusiáját várták az ítéletre: először a történet folyamában a történelmi ítéletre, a pogányság szellemi legyőzése, kiirtása és az egyetemes Isten-ország megalapítása által, azután pedig a világ végén a bírói világítéletre. Azért természetes volt, hogy a zsidó reményeket részben szellemesítve átvitték Krisztus parusiája idejére. Sőt sokan a zsidó és keresztény reményeket összekapcsolták, s a zsidó messiási ország mintájára Krisztus ezeréves országát (regnum millenarium) várták a földön. Az ezer év elteltével megrohanják az Isten országát a föld határain megmaradt barbárok, de mennyei tűz emészti meg őket. Azután jön az általános végítélet s az Isten mennyei országa, illetőleg a gonoszokra a kárhozat.

A *világvégi apokalyptikának* a Messiáson, illetőleg Krisztuson kívül megvannak a maga hagyományos drámai szereplői. Ilyen elsősorban az *antikrisztus*, aki kivált a

keresztény apokalyptikában lassankint az események központja lett. Ugyanis a Messiás, illetőleg Krisztus végleges győzelmét nagy harcok előzik meg. Megjelenik a földön a gonoszság és az ördög megtestesülése vagy az utóbbinak eszköze, akit a zsidók Beliálnak, a keresztények antikrisztusnak neveztek.¹ Az antikrisztus eszméje a zsidóknál eredt. Legrégibb nyomai Kr. e. a II. században, Antiochus Epiphanes idejében vannak (Dán. 7. 8. skk. 8, 9. skk. és 11, 36. skk.), ki a zsidó nemzetet és vallást kiirtani törekedett, a népet Bachus-kultuszra kényszerítette, s a jeruzsálemi templomot is Zeus templomává tette. (Ez a pusztulás iszonyatossága Dán. 9, 27, 11, 31, 12, 11. Máté 24, 15. stb.) Ezáltal okot adott arra, hogy antimessiásnak, antikrisztusnak nevezzék s benne az igazak, az erény és maga az Isten ellen hadakozó gonoszság fogalmát történetileg megtestesítsék. Az apokrif Salamon-zsoltárok már Pompejust is antikrisztusi alaknak rajzolják. Újabban némelyek (Gunkel, Bousset stb.) az antikrisztusregét a babiloni sárkány- vagy Tiámatmythosból származtatják. (Tiámat Babilonban a chaos istennője, ki az istenek ellen harcolt, míg Marduk isten le nem győzte és meg nem ölte.) De erre a föltevésre nincs szükség, mert az antikrisztus eszméje a zsidóknál önállóan is megszülethetett vallásbölcseleti spekuláció, az ördögtan és Antiochus tettei alapján.

Már a Kr. előtti és utáni I. században írt zsidó könyvek említik Beliált, mint az ördögöt vagy annak megjelenését. (Sibyll. III. 63., Tizenkét pátr. végrend., Izaiás vértanúsága.) Ugyanezt az alakot Szent Pál a bűn emberének, a pusztulás vagy pokol fiának, törvénytelennek (*ἀνομία*) nevezi, aki a templomban fog ülni Isten gyanánt és ördögi segítséggel hamis csodákat tenni, akinek eljövetelét egyelőre valami nagy akadály (*κατάχρον*) késlelteti, akit azonban az eljövendő Krisztus meg fog ölni szájának leheletével. (Thessz. II. 2, 3—10.) Az akadály alatt az őskeresztény-

¹ Beliál héberül = semmirevaló, gonoszság, gonosz per excellentiam: A Bibliában — bűn, ördög. (Móz. V. 13, 13. Krón. II. 13, 7. Kir. II. 23, 6. Job 34, 18. Nah. 1, 15. Kor. II. 6, 15. stb.)

ség többnyire a római birodalmat, s a benne megvalósult és a régiak véleménye szerint a világ végéig tartó állami és társadalmi rendet értette; a későbbiek az Isten végzését, a még ki nem irtott pogányságot, az isteni kegyelmet stb. Többnyire az antikrisztusra magyarázták a szent János-féle bibliai Apokalypsissnak tengerből feljövő, Isten gyanánt szereplő, szenteket üldöző és csodatevő vadállatot vagy annak sebesült fejét is. (Jelen. 13. fejelet v. ö. 17. fejelet.) Szent János levelei azonban Krisztus lagadóit és ellenségeit mondják antikrisztusnak, tehát emancipálják magukat az apokalyptika alól s az antikrisztust gyűjtő értelemben veszik. (Ján. 1. 2, 18. 22. 4, 3. II. 7.) Talán már Krisztus előtt a Sibyllák III. könyve, de az ókeresztény írók általában az antikrisztusra magyarázzák a Dániel prófétánál leírt negyedik vadállat tíz szarva közül kinőtt és elhatalmasodott kis szarvat. (Dán. 7, 8.)

Neró alatt, nem tudni először a zsidók-e vagy a keresztények-e, az antikrisztust ebben a szörnyetegben vélték fölismerni. Midőn pedig Neró halála után az a hit terjedt el, hogy a gonosz császár tulajdonképen nem halt meg, hanem barátaihoz, a párthusokhoz menekült, honnan vissza fog térni és szörnyű bosszút állani Rómán és ellenségein; sőt mikor két-három évtizeden át ismételve ál-Nerók támadtak:¹ e hit még jobban megerősödött. Az I. század végétől fogva, mikor Neró visszatérését többé várni nem lehetett, a monda újabb alakot öltött; most már azt hitték, hogy az ördög Nerót föltámasztja, vagy benne mintegy megtestesül. A Neró-antikrisztus mellett azonban az ókereszténységben sokan megtartották az antikrisztus eredeti zsidó alakját, sőt azt az utolsó időkben helyreállítandó Zsidóországban és Jeruzsálemben föllépő zsidó álprófétának és kegyetlen zsarnoknak gondolták. Némelyek pedig a két véleményt összekötötték s két antikrisztust vártak: egyet a föltámadó Nerót és egy másikat, Sziriából vagy Babilon-

¹ Tacitus, *Hist.* I. 2. II. 8.; Suetonius, *Neró*, 40. 57.; Dio Chrysostomus, *Orat.* 21.; Dio Cassius, *Hist. Rom.* LXIV. 9.; Zonaras, *Annal.* XI. 18.

ból származó, Dán törzséből való zsidót, a nagy álprófétát, a fő antikrisztust, kinek az előbbi csak előfutára lesz. Az őskeresztény irodalomban az antikrisztusnak néha egy álpróféta segédkezik. Ez kétségkívül a Jelenések könyve második vadállatából eredt. (Jel. 13, 11. skk. és máshol.)

A világvégi apokalypsisok *mellékalakjai* Illés és Hénok, Gog és Magog, a visszatérő tíz törzs és a zsidó kis Messiás (ben Josef).

Közvetlenül az antikrisztus elé, néha azonban az antikrisztussal egy időbe teszik a világvég régi leírásai (Sibyll. II., talmud, egyházatyák) *Illés eljövételét*, kinek rendszeren Hénokot, néha más prófétát adnak társul. (V. ö. Malak. 4, 5. 6.) Ezek szereplését az antikrisztuséval együtt egy évhetedre szokták szabni, melynek első felében a két próféta prédikál, másik felében az antikrisztus zsarnokoskodik, ki őket megöli, de azok föltámadnak. (V. ö. Dán. 7, 25. 12, 7. 12. Jelen. 11, 3. 13, 5. stb.) Illés eljövételének hite már Krisztus idejében megvolt. (Máté 16, 14. 17, 10. sk. és párh.) De maga az evangélium azt tanítja, hogy Illés a Keresztelőben jött el. (Máté 11, 14. 17, 12. Márk 9, 12.)

Gog és Magog Ezekiel prófétánál (Ezek. 38. sk. fej.) szerepelnek mint szörnyű vad népek, melyek az Isten országa ellen az utolsó nagy rohamot intézik, míg Isten őket el nem pusztítja. Az asszír ékiratok szerint már a próféta idejében (Kr. e. a VIII. században), sőt a tell-amarnai levelek tanúsága szerint már Kr. e. a XIV. században szerepel a Goga nép a Kaukázus körül; Magog pedig a Genesis néprajzi táblájában a Kaspi-tenger körül lakó nép vagy néptörzs. Gog és Magog tehát úgy látszik közép- és északázsiai hirhedt barbárok (ázsiai skythák, tatárok vagy mongolok) voltak, kiknek nevét a próféta jelkép gyanánt használja. Ezen az alapon a zsidóknál már Krisztus előtt (Sibyll. III., Hénok könyve, Jelen. 20, 7., talmud tanúsága szerint) egész monda fejlődött ki Gog és Magog harcáról a messiási ország ellen, melyet a keresztények is átvettek és a világ végére vonatkoztatva tovább fejlesztettek. Összeolvasztották ezt (talán Szíriában) Nagy Sándor mesés utazásaival, a Ps. Kallisthenes-féle Sándor-mondá-

val. Így eredt a mese, hogy Gog és Magog a Kaspi kapun (a derbenti szoroson) túl laknak, melyet Sándor óriási ércfallal zárt el. A világ végén e kapu Isten parancsára leomlik, s e szörnyű népek elárasztják és elpusztítják a világot. Közeleső gondolat volt, hogy a népvándorlás korában a keresztények a gótokban, hunnokban és más barbár népekben vélték Gogot és Magogot fölismerhetni.

Továbbá némely apokalypsis (ethiop Hénok, Salam. zsolt., Ezdr. IV. könyve) a világ végén várta a fogságban maradt tíz zsidó törzs csodálatos hazatérését, s azoknak a pogány népek legyőzésében és a messiási ország megalapításában való közreműködését. Úgy képzelték a dolgot, hogy azok valahol a távol keleten egy boldog országban laknak s a világ végéig hatalmas nemzetté szaporodnak. Később ez a mese is tovább fejlődött a zsidóknál.

A zsidó theológia már a talmudban (Sukka, fol. 52. a. b. V. ö. a középkori zsidó apokalypsisokat és a Targum Cant. 4, 5, 7, 3.) az igazi Messiás, Dávid győzedelmes és dicsőséges fia (ben-David) mellett *egy másik Messiást* alkotott, József fiát (ben-Josef vagy ben-Efraim), aki az előbbinek előfutára lesz. A középkorban a kettős Messiás tanát bővebben kifejtették s József fiát a világvég rajzába beillesztették mellékalak gyanánt. Ezen középkori zsidó mondák szerint József fia harcolni fog Armillus, az antikrisztus ellen (más mondák szerint Gog és Magog ellen), azonban vereséget szenved és a gonoszok megölik. Utána jön a Messiás, Dávid fia, ki győzedelmeskedik és megalapítja országát.

Lássuk már most egy-két történelmi apokalypsis tartalmát.

Eltekintve Dániel bibliai könyvétől, mely a világbirodalmak jövőjére vonatkozó jóvendőléseit részint álmofejtések, részint szimbolikus állatviziók, tehát apokalypsisok alakjában adja elő, melyek a káld, méd, perzsa, görög (s a régi zsidó és keresztény magyarázók szerint a római) birodalmat jelentik, a legrégebb történelmi apokalypsisokat az *ethiop Hénok-könyvben* találjuk. Ezek közül

legnevezetesebb a nagy állatvizió, mely az egész bibliai és zsidó történet vázlatát Ádámtól a messiási orszáig állatszimbólumokban írja le. A bibliai pátriárkák és az ókori népek jellemző szimbolikus állatok; a zsidók szelfedek, a pogányok vadállatok és ragadozó madarak, a jámborok fehér, a gonoszok fekete színűek, Izrael népe természetesen hófehér bárány; ezen állatok viselt dolgai pedig a történet fő eseményei. A képek a makkabeusok koráig elég részletesek és találók; látszik, hogy eddig utólagos jövendölések; azontúl megszűnik a történeti hűség s következnek az általánosságokban mozgó jóslatok, az ábránd, a ködbe burkolt remények. A föld elnyeli az ellenséges népeket, legalább a nagyon gonoszokat, a többi szétveri a juhok nagy kardja, a szent földön fölállítják az Isten trónját s következik az ítélet a mennyei könyvek följegyzései alapján. A pogányokat és a rossz juhokat pokolra vetik, új és nagyobb Isten-háza támad, a szétszört juhokat összegyűjtik, a megmaradt vadállatok a juhoknak hódolnak és szolgálnak. Azután egy nagyszarvú bika támad (t. i. a Messiás), kit minden állat imád és erre mind megfehéredik. Egy másik vizió a tíz hétre osztott világtörténelem keretében fejteget hasonló eszméket.

A régi történelmi apokalypsisok másik csoportját alkotják a *zsidó-keresztény Sibyllakönyvek*. Ismeretes, hogy a görögöknél és rómaiaknál ősidők óta voltak bizonyos jóslatok és könyvek forgalomban, melyeket az úgynevezett Sibylláknak tulajdonítottak. Ezek ősrégi korból származtatott, a papságtól független és a misztériumkultuszon is kívül álló jósnők voltak, istenek, félistenek leányai, szűzek, kik a vizek mellett és barlangokban laktak, sok századig éltek s főleg az országok és városok sorsáról, kivált szerencsétlenségekről jövendöltek. Jóslataik úgy látszik részint utólagos jövendölések voltak, részint előjelekből sejtett vagy remélt dolgok, melyeket homályos és kétértelmű, mindenre többé-kevésbé alkalmazható stílusban adtak elő. Eredetileg csak egy Sibylláról beszéltek, de később többről, Varro és Lactantius már tízről. Legnevezetesebbek voltak az erythraei Kisázsiaiában, kinek barlangját 1892-

ben állítólag meg is találták, továbbá a babiloni vagy zsidó és a cumaei Sibylla. A Sibyllák jóslatai már századokkal Krisztus előtt ismeretesek voltak, kivált Kisázsia-ban. Rómában a capitoliumi Jupiter-templomban őrizték a cumaei Sibylla könyvét, melytől fontos ügyekben tanácsot kértek. Ezekből a pogány sibyllajóslatokból csak néhány idézet és töredék maradt fenn számunkra.

Azonban az első keresztény századok óta forgalomban van és hozzánk is eljutott tizenkét Sibyllakönyv I—VIII. és XI—XIV. könyv; a IX—X. könyv elveszett), melyek a görög-római sibyllajóslatok fennmaradt töredékeitől lényegesen különböznek s tartalmuk tanúsága szerint részben zsidó, részben keresztény eredetűek, bár úgy látszik régi pogány töredékek is találkoznak bennük. Ugyanis Kr. e. a II. századtól fogva a hellenista, kivált az alexandriai zsidók vallási propagandájuk és nemzetük dicsőítése érdekében a régi Sibylla-könyveket meghamisították és fokozatosan átdolgozták, sőt azok mintájára újakat is gyártottak. Az első századokban ismét a keresztények dolgozták át a zsidó Sibylla-könyveket, majd a II—III. századtól fogva maguk is hasonló iratokat koholtak. Az ókeresztény kor ezeket a zsidó és keresztény könyveket hiteleseknek és Krisztusra vonatkozó pogány jóvendöléseknek vélte; a középkor meg maga is utánozta azokat.

Legrégibb a három zsidó Sibylla, a III., IV. és V. könyv. A III. könyv Kr. e. a II. századból, részben az I-ből való; a IV. könyv Kr. u. az I. század végéről (a Vesuv 79. évi kitörése utáni időből); az V. könyv az I. keresztény század végéről. Kedvelt tárgyuk a világ végének és a földi messiási országnak leírása; Rómát zsarnoksága és bűnei miatt halálosan gyűlölik és minden bűnről vádolják, Babilonnak nevezik s pusztulását jóslják; Nerót antikrisztusnak tartják s keletről való visszatérését várják. A zsidó Sibyllák messiási országa földi, de egyszersmind erkölcsi: a zsidó nép győzelme és dicsősége, de egyúttal a nemzetek megtérése. A VIII. könyv első része szintén zsidó eredetű, második része kereszt-

tény s ebben van a híres akrostichon: Ἰησοῦς χριστός (!) θεοῦ υἱὸς ἀληθῆς σαρκὸς, melyet régen Krisztusra vonatkozó hiteles pogány jövendülésnek tekintettek. A VI—VII. könyv gnosztikus, az I. és II. keresztény eredetű. A XI—XIV. könyv nagyrészt zsidó munka keresztény átdolgozásban, s az ókori és római történelmet vázolja. Érdekes, hogy egyik Sibylla magát Noe menyének és vérének, a másik Isis nővérének mondja; csaknem valamennyi azt állítja, hogy kényszerítve jövendölt veszedelmeket. Homeróst vádolják, hogy az ő verseiket utánozni fogja és hazugságokat ír.

A sibyllajósolatok s utánuk más apokalypsisok és az egyházatyák is gyakran emlegetik a világégést. Azt tanítják, hogy a világ tűz által pusztul el, mely legalább a föld fölületét fölperzseli, ezáltal véget vet a jelen rossz világnak, mely után a föld megújul s új és fizikai értelemben is tökélelesebb világ támad. (Apokatastasis.) Az ítélet tűzéről is beszélnek, melyen az igazak sértetlenül mennek át. A világégést sokan a Bibliában is megtalálhatni vélték (v. ö. Zsolt. 96, 3. skk. Izai. 51, 6. 66, 15. sk. Szof. 1, 18 3, 8. Kor. 1. 3, 13. skk. Péter II. 3, 7. 10—12. stb.); de ott inkább csak képletes értelemben vagy költőileg van említve. A világégés tana valószínűleg a perzsáktól származott, de a stoikusok is vallották (ekpyrosis); megerősíteni látszott azt a Vesuv Kr. u. 79. évi kitörése.

A zsidó apokalyptika nagy lendületet vett, sőt fejlődésének tetőpontját érte el Jeruzsálem pusztulása (Kr. u. 70.) után. Az a nagy kérdés, hogyan engedhette meg Isten népe romlását s mi lesz már most a messiási reményekkel, a hívő zsidókat csaknem örületbe és kétségbeesésbe hajtotta. Erre a kérdésre feleletül születtek a legszebb zsidó apokalypsisok: a *Szyr Baruk-apokalypsis és Ezdrás apokalypsis* (IV. könyve). Mindkettőt Jeruzsálemnek Vespasián alatti pusztulása sugalmazta s élük a római birodalom ellen irányul; de erről akkor nem lehetett nyíltan beszélni. Azért az apokalyptika rendes szokása szerint hasonló eseményt kerestek a történelemben; s ilyen volt a város és templom első pusztulása a babiloniak által,

Nabukodonozor alatt. Ennek képében mondták el, ami most szívükkel nyomta, s az akkor élő Baruk próféta szájába adták, ami a Titus-féle pusztulásra vonatkozott.

A népére kimondott ítélet felett kesergő Baruk látja, amint az angyalok a jeruzsálemi templom szerelvényeit a földre rejtik, s a várost felgyújtják, hogy az ellenség ne dicsekedhessék azzal, hogy ő pusztította el. Baruk siratja a várost és felkiált: „Ti papok, vegyétek a szent hely kulcsait, hajítsátok föl az égre s adjátok vissza az Istennek, mondván: őrizd magad a házadat, mert mi hamis sáfároknak találtattunk.” „Ha Sion dicsőségben állna, te pedig Babilon virágzanál, akkor is nagyon fájna, hogy egyenlő vagy Sionnal; most pedig végtelen a mi fájdalomunk és zokogásunk, hogy te boldog vagy, Sion pedig romokban hever.” „Hogy engedhetted ezt meg Uram!?” Azután a próféta vitába bocsátkozik az Urral. Fölveti a kérdést, miért boldogok e földön a gonoszok, s miért szenvednek az igazak, névszerint Izrael népe. Az Úr feleli: a boldog népeket majd utóléri az igazságos büntetés, az igazaknak pedig kincseik vannak a jövő világban; hiszen értük teremtett a világ. Már közel a jelen nyomorúságos világ vége, amit Sion bukása csak siettet; közel az ítélet és a dicsőséges új világ. Még tizenkét csapás következik, ami azonban a szent föld lakóit nem éri; Sion föltámad örök dicsőségre. Eljön a Messiás, kinek idejében a föld mesés termékeny lesz s föltámadnak a halottak. A szőlőtő és cedrus viziója jelképesen elmondja, miként fogja a messiási ország megsemmisíteni a negyedik világbirodalmat, a római, és a Messiás annak utolsó császárárt. A felhővizió a bibliai és zsidó történet lefolyt szerencsés és szerencsétlen eseményeit hat tiszta és hat fekete esővel jellemzi. A tizennegyedik eső Sion büntető pusztulása és Babilon dicsősége; a tizenkettedik Izrael és Sion helyreállítása. A tizenharmadik legfeketebb eső jelenti az utolsó csapásokat, többi közt a vad népeket (Gog és Magogot), melyek elpusztítják a pogány nemzeteket. Akik megmaradnak, azok a villámmal jelképezett Messiás kezébe adatnak, aki Izrael ellenségeit karddal irtja ki, azokat pedig.

kik Izraelt nem bántották, annak alattvalóivá teszi. Akkor visszatér a földre a paradicsom.

Ugyanezen problémákkal foglalkozik az Ezdrás-apokalypsis, de már nyugodtabb, elvontan, általános szempontokból bölcselkedő hangon és művésziesebben fölépített látomásokban. Imádság közben a próféta fölveti a nagy kérdést: miért oly szerencsétlen az Isten népe s miért boldogok az istentelen és gonosz nemzetek, kivált Babilon? Hogy adhatta Isten választott népét martalékul a pogányoknak? Megjelenik az Isten küldötte Uriel angyal, aki a fölvetett kérdésre felel. Isten utai kifürkészhetetlenek. A világ már öreg; közel van a vége, mely minden bajt megszüntet, de meg kell várni, míg a születendő lelkek száma betelik. A világ végének pedig sokféle előjelei lesznek. A próféta új kérdésekkel ostromolja Istent. Ha Izrael kedvéért teremtette a világot, miért nem birtokolja az ezt? s hogy adhatta egyszülöttét és barátját a népek kezébe? Az angyal feleli: Két világ van; Ádám bűne miatt a jelen világ útja szűk és keserves, de a jövő világ útja tágas és kényelmes lesz. Mindenkinek sorsa érdemeitől függ. Majd eljön a Messiás, a feltámadás és ítélet, a paradicsom és a gehenna. Használja az ember jól az eszét s tartsa meg a törvényt. A próféta úgy véli, hogy jobb lett volna az embert vagy nem teremni, vagy a bűntől megőrizni. Mit ér az erénynek ígért jutalom, ha bűneink miatt szenvedés vár reánk? Az angyal feleli: Küzdeni kell és az élet útját választani; a gonoszok megérdemlik sorsukat, bűnhődniök kell; a jövő világ kevesek számára van, miként a földön is kevesebb az arany, mint a sár. A próféta imádkozik népéért s Isten irgalmát kéri.

Azulán következik három szép jelképes vízió. Ezdrás a pusztában gyászoló és jajveszéklő asszonyt lát, ki hosszú meddőség és sok imádság után kapott, s menyegzője éjjelen meghalt egyetlen fiát siratja, most pedig két-ségbeesve maga is halni készül. A próféta vigasztalja és csüggedését korholja; mert mi az ő gyásza Sion és Jeruzsálem katasztrófájához? Erre az asszony megdicsőül s nagy-szerű várossá változik. A megrémült próféta az angyaltól

megtudja, hogy a város Sion. Következik a sasvizió, az apokalypsis kulcsa. Sas száll fel a tengerből, melynek tizenkét szárnya, nyolc fiókszárnya és három feje van, s szárnyait kiterjeszti az egész földre. A szárnyak és fejek először alusznak, majd egymás után felébrednek és uralkodnak, legalább próbálnak, míg végre eltűnnek vagy megeszik egymást. Legnagyobb zsarnok köztük a középső, (időre nézve első) nagy fej; a jobb fej pedig felfalja a balt. Azután oroszlán tör elő az erdőből, mely szemére hányja a sasnak bűneit s kimondja rá az ítéletet. De már vége a jelen világ korának, eltűnik az utolsó fej, a sas lángbaborul és elég. A szöveg saját magyarázata és világos célzásai szerint a sas Dániel utolsó vadállata, a leggonoszabb és rettentőbb zsarnok; a szárnyak római császárok és ellencsászárok Caesartól számítva (némelyek szerint egy pár szárny egy császár); a fiókszárnyak trónkövetelők; helyi uralkodók vagy lázadók, a három fej a három Flavius; az oroszlán a Messiás. Azután látja a próféta, amint egy tengeri vihar nagy felhőt hoz s rajta az Emberfiát. Megszámlálhatlan sereg gyűl össze ellene a világ minden részéről; de ő szájából kibocsátott tűzzel és lánggal, vagyis a törvénnyel, tanításával és parancsával emészti meg őket. Azután békés sokaságot gyűjt maga köré az újjáépült Sionba, t. i. Izrael népét az elveszett liz törzssel együtt, mely csodálatosan hazatér.

A zsidó apokalyptika újraéledt a II. század első felében Hadrián alatt a Bar Kokhba-féle messiási mozgalom alatt, úgyszintén a III. században a keleti zsidóüldözések idején. De már akkor csak jelentéktelenebb műveket termelt. Jeruzsálem pusztulása után az iskolákban és irodalomban mindinkább a törvény és hagyomány magyarázata (a midrás és talmud) foglalta le a zsidók szellemi erejét és érdeklődését.

Mikor azonban a zsidóknál a rideg nomizmus a képzeletnek és vele az apokalyptikának szárnyát szegte, felkarolta azt a kereszténység s megteremtette a keresztény apokalyptikát, mely mindjárt az I. század végén a történelmi apokalypsisok rémekét teremtette, *szent János apos-*

tol *Apokalypsis*át (magyarul Jelenések könyvét), mely az újtestamentomi Biblia méltó befejezése. A könyv a kereszténység egész jövőjének történelbölcseselete, mely Róma és a pogányság bukását, a kereszténység diadalát s az utolsó idők eseményeit jövendőli meg, nem krónika vagy száraz értekezés alakjában, hanem nagyszerű, bár keleties színezetű, a modern nyugati ember szemében néha bizarrnak látszó képekben és dramatizált szimbolikus látomásokban, olyan elevenséggel és drámai erővel, hogy ezt képsorozatban lehetne megfesteni vagy zenedrámában színpadra vinni, mint az Ember tragédiáját vagy a Parsifalt. Aki nem keres mindenben rideg logikát, akinek van érzéke a magasabb szimbolika iránt, aki bele tudja magát élni a keleti képes beszéd szingazdag és merész nyelvébe, s mindenekfelett, aki a könyvet megérti (ami az apokalyptikában való teljes jártasságot tételez fel), az nemcsak felséges gondolatokat és vallásos épülést, hanem nagy esztétikai élvezetet is meríthet belőle.

A Patmos szigetére száműzött apostolnak megjelenik mennyei díszben az Emberfia (Krisztus), hogy kinyilatkoztassa neki a jövőt. Parancsára az apostol hét bájos intő levelet ír hét kisázsiai egyháznak, s azután mintegy a könyv nyitánya gyanánt feltárul előtte egy remek mennyei kép, az Isten trónja és udvara, s benne egy nagy hódoló jelenet, melynél fölségesebbet emberi művészet még nem alkotott. Isten kezében hét pecséttel lezárt könyv van, mely a jövő titkait rejti. Senki más annak felnyitására nem vállalkozik, mint a megölt Bárány, kit erre az egész menny, föld és minden teremtmény másik nagy hódoló jelenetben imád és magasztal. A Bárány egymás után nyitja fel a pecséleteket; ez a pecsétvízió. Minden pecsétre egy-egy kép jelenik meg, melyek a világra vagy a római birodalomra váró csapásokat festik vagy jellemzik. Közben a vértanúk lelkei bosszúért kiáltanak Istenhez. Majd földrengés támad, a nap és hold elsötétedik, a csillagok lehullnak, a hegyek és szigetek elmozdulnak, a királyok és hatalmasok ijedtükben elbújnak. Két intermezzo után, melyekben az Izrael tizenkét nemzettségével

jelképezett igazakat megjelölik az angyalok a földön, hogy nekik a csapások ne ártsanak, mennyben pedig az Isten trónja előtt győzelmi díszben álló vértanúkat üneplik, megnyílik a hetedik pecsét, melyre újabb hetes tüneménysor áll elő, a trombitavízió. Hét angyal egy-egy trombitát fú meg, melyekre sorban újabb csapások jelképei tűnnek fel. A hetedik trombitálás előtt ismét két nagy intermezzó. Fényes angyal száll a földre, oroszlánhangon és mennydörgések közt kiált, s nyitott könyvet ad az apostolnak, valószínűleg a már felnyitott hétpecsétes könyvet, melyet az megeszik, és ahogy látszik, a könyv tartalma jelenik meg előtte vagy tör ki belőle a következő látomásokban. Előbb azonban felméri a templomot, mely megmarad, a város pedig a pogányoknak adatik, hogy tapodják azt negyvenkét hónapig. Eljön két próféta, ahogy látszik Mózes és Illés, kiket a mélységből feljövő vadállat megöl, de negyedfél napra feltámadnak és mennybe mennek. Ez a legnehezebben érthető jelenet. A templommérés valószínűleg az ószövetség belső lényegének fennmaradását, de a zsidó kultusz és nemzet megszűnését, a két próféta az egyház működését és apostolainak sorsát jelképezi, i. e. azt, hogy a gonoszság mindig üldözni fogja és megöli a törvényt, igazságot és erényt hirdetőit, de hiába, mert azok mindig feltámadnak és megdicsőülnek, míg ellenségeik bűnhődnek. Ezen intermezzók után megszólal a hetedik trombita, melyre a következő nagy víziók jelennek meg.

Nagy jel tűnik fel az égbolton: napfénybe öltözött, tizenkét csillaggal kosszorúzott asszony, ki szülni készül; de szembeszáll vele a vörös hétfejű sárkány, mely fiát fel akarja falni. Ámde az újszülött égbe ragadtatik, a sárkányt pedig és angyalait Mihály arkangyal és társai levelik az égről a földre. A pusztába menekülő asszonyt üldözi a sárkány, árvizet bocsát utána, de ezt elnyeli a föld. Az asszony jelenti az eszményi Izrael-népét, az őskeresztény, eleinte zsidókeresztény egyházat, mint az ószövetségi Izrael megdicsőült folytatását, melynek elsőszülötte Krisztus, többi fiai a hívek, kivált a

diasporában élő, zsidóból és pogányból lett keresztények. A puszta a pogány világ, a sárkány persze az ördög, lelassítása az égről vagy visszatekintés az angyalok ősi bukására, vagy pedig az ördög hatalmának megtörése a kereszténység által. Újabb időben e képben sokan pogány hitregék nyomait látják: némelyek a babiloni Marduk-isten és a sárkány harcát, a világosság és sötétség küzdelmét, mások az egyiptomi Isis-Horus-Tryphon regéjét, főképen pedig a görög Leto-mythos, vagyis Apolló születését. Némi hasonlatosság csakugyan van, kivált az utóbbival. De az efféle jelképeknél is nem az a kérdés, honnan van kölcsönözve a kép, hanem az, hogy mi annak a jelentése. Ez pedig itt kétségtelenül keresztény.

Mikor a sárkány látja, hogy az asszony és fia kisiklottak kezéből, akkor az asszony többi fiai ellen fordul, vagyis üldözést támaszt a diasporában élő keresztények ellen. Erre a célra két istentelen és kegyetlen vadállatot használ eszközül. Egyik a tengerből jön fel, hétfejű és tízszarvú, teste a párdúc, medve és oroszlán, (a Dániel-féle jelképes állatok) összetétele. A gonosz világ imádja az állatot, mely a sárkánytól kapott hatalommal uralkodik a népek felett, káromolja Istent s hadat visel a szentek ellen. A másik kétszarvú vadállat, mely a földből jön, az előbbinek álprófétája, s elcsábítja a világot annak imádására. Az első vadállat nevét a titokszerű 666-os szám rejti. (Lateinos? qesar röm? Neron qesar?) Ez a vadállat a keresztényüldöző római birodalmat, a másik a pogány vallást és filozófiát jelenti. Az elsőnek megsebesült, de meggyógyult feje lehet vagy a sebesülten menekülő de visszatérő Neró, vagy a Neróval halni látszó, de a Flaviusokban újraéledt császárság.

Néhány kisebb jelenet után hét angyal az Isten haragjának hét csészéjét önti ki a világra és Rómára. Azután egyik csészés angyal megmutatja az istenkáromló, hétfejű és tízszarvú vadállaton ülő, bíborba és drága ékszerekbe öltözött nagy parázna személyt, a nagy Babilont, mely a föld királyaival bujálkodik és részeg a vértanúk véréből. Az asszony szemlátomást Róma városa, az állat

fejei a szöveg saját magyarázata szerint a hét halom és hét király. Öt fej már léesett, a hatodik a szerző korában él, a hetedik azután fog jönni rövid időre, a nyolcadik fej lesz maga a vadállat. Ez a mondat az apokalypsis kulcsa volna; de amint hangzik, maga is titokszerű; lehet, hogy megromlott vagy át van dolgozva. A hatodik fej alatt újabban sokan, többi közt Renan, Nerót értik (Caesartól számítva), a hetedik alatt Galbát, aki után várja a szerző a visszatérő Nerót, mint nyolcadikat. Ez a magyarázat feltételezi, hogy a könyv kevéssel Neró elűnése után íratott. Azonban a II. századba visszamenő tanubizonyosságok szerint a könyv nem Neró, hanem Domitián alatt készült. A vizio tehát vagy nem számítja Caesart és a Neró utáni trónkövetelőket, s Domitiánban látja a nyolcadik fejet, vagy pedig a történeti Neróból mint vadállattól indul ki s a fejek alatt Neró utódait érti, nyolcadik fej gyanánt pedig várja a visszatérő Nerót, ki valóban visszatért az üldözö császárokban. A vizio további folyamában a vadállat ellen fellázadnak saját szarvai a provinciák vagy a barbár szövetségesek, lerontják és felégetik a paráznát. Azután következik egy Shakespearei stílusban írott gúnyos elegia Babilon bukása felett, erre pedig a szentek diadaléneke, mely mindegyik, kivált az első, irodalmi remekmű. Újabb látomásban megjelenik az Ige (Krisztus) fehér lovon a mennyei seregek élén, megütközik a két vadállattal és azok szövetségeseivel; a két vadállat pokolra vettetik, a többit megöli az Ige szájából kijövő kard. Ez a jelenet az Isten ígéjének, a kereszténységnek győzelmét jelenti a pogány világ felett.

Azután megköltözik a sárkányt, s Krisztus a vértanúkkal és szentekkel uralkodik ezer évig. (Regnum millenarium.) Ez az egyház életét jelképezi párhuzamosan az égben és a földön. Az ezer év elteltével felszabadul a sátán, felbujtja az egyház ellen Gog- és Magogot, kik megostromolják a szentek városát; de égből alászálló tűz emészti meg őket, az ördög pedig véglegesen a tűzmocsárba vetetik a két vadállat mellé. Erre következik az általános föltámadás és ítélet. Az ég és föld megújul, s földre száll

a messiási ország színeivel és bizarr keleti pompával festett mennyei Jeruzsálem, a boldogok lakóhelye.

Az *egyházatyák* a világvégi apokalyptika eszméit felhasználták az utolsó dolgokról szóló keresztény dogmatikai tanok kiszínezésére. Különös előszeretettel szedték össze és dolgozták fel az antikrisztusról szóló régi mondákat, sőt azokat Dániel könyvének és szent János Apokalypsisának félremagyarázásával, tekintettel az egykorú történetre is, új mesékkal bővítették és szinte világvégi hősköltevényeket alkottak belőlük. Ily módon az apokalyptika eszméit bibliamagyarázat alakjában hozták forgalomba. Különösen kitűntek ebben az ezeréves ország hívei, a chiliasták. A nyugatrómai császárság bukásáig el volt terjedve az a vélemény, hogy a római birodalom megéri a világ végét s az antikrisztus római császár lesz, a feltámadó Neró. (Talán ezért tartották Rómát örök városnak.) Másrészt az utolsó időkben Jeruzsálem és Zsidóország helyreállítását várták. De amit az ókeresztény írók a Bibliához és a jobb régi apokalypsisokhoz adtak, az legnagyobbbrészt csak mese, kevés erkölcsi tartalommal és még kevesebb esztétikai értékkel.

Érdekes, hogy az egyházatyák már a népvándorlásban a világ végének kezdetét, Gog és Magog eljövetelét látták. *Commodián* a góthok betörésével kezdi az utolsó idők történetét. Szerinte Neró visszatér a pokolból s másik két császárt vesz társul maga mellé. A zsidók és pogányok imádni fogják őt, ki a keresztényeket üldözi 3^{1/2} évig s Illést és társát megöli, de azok feltámadnak és mennek. Azután keletről másik hatalmas király támad, aki a kiszáradt Eufrátesen átkelve, perzsák-, médek-, káldok- és babiloniakkal egyesülve Tyrust és Sidont elfoglalja s nyugat felé vonul, miközben nagy csapások és égi jelek jelzik a véget. Neró és császártársai ellenállnak, de a keleti király legyőzi őket, Nerót megöli, Rómát felégeti és nyomtalanul eltörli, a keresztényeket pedig üldözi. Palesztinában alapítja meg országát, helyreállítja Jeruzsálemet s messiás gyanánt lép fel. A zsidókat egy ideig elcsábítja; de később azok is kiábrándulnak és

zsarnokságától megiszonyodnak s Isten segítségét kérik. Erre az Úr (szintén a kiszáradt Eufrátesen át) csodálatosan visszahozza a tíz zsidó törzset, mely angyali segítséggel legyőzi a hamis messiást. Ez északra menekül, onnan nagy sereggel tér vissza, de az angyalok legyőzik, az eljövő Krisztus megöli és a gehennára veti. Következik az igazak fellámadása, az ezeréves ország a szent városban, az általános feltámadás, a végítélet, a föld megtisztulása tűz által.¹ *Lactantius* szerint az utolsó időkben a római birodalom tíz részre szakad. Északról jön egy ellenséges király, ki miután Ázsiát meghódította, a tíz király közül három ázsiait megöli, a többit jársul fogadja, Rómát elfoglalja, az egész birodalmat hatalmába keríti és szintén üldözi a keresztényeket. Roppant csapások; égi jelek. (Neró visszatérését *Lactantius* már bolondságnak mondja.) Azután még rosszabb király támad Szyriából, az ördög fia és zsidó álmissiás, ki Isten gyanánt imádatja magát, csodákat tesz és megöli Illést. De megöli a római királyt is, lerombolja Rómát s a világ uralmát átteszi Ázsiába. Az igazakat üldözi, kik a pusztába menekülnek. Ott is megtámadja őket, de ekkor eljön Krisztus az angyalokkal, kik megsemmisítik a támadó sereget, s a gonoszt negyvenkét hónapi zsarnokság után gehennára vetik. Azután feltámadnak az igazak s Krisztussal ezer évig uralkodnak (szaporodnak is!), melynek elteltével az ördögtől fellázított pogány népek megtámadják a szentek városát, de Isten égi tűzzel semmisíti meg őket. Következik az általános feltámadás, végítélet, a világ megújulása, a pokol.²

Az antikrisztus-monda fenmaradt a középkorban is, bár új vonásokkal és mozzanatokkal alig gazdagodott azonkívül, hogy az alakot eltorzította. Úgy látszik a keresztényektől vették át e korban a mondát a zsidók, kik azt a VII—VIII. századtól fogva apokalyptikus írásaikban bővebben kifejtettek s őt magát Armillusnak nevezték és

¹ *Commodianus*, *Carmen apol.* Vers. 807—1060. *Instruct.* I. *carm.* 41. *il. carm.* 1—4.

² *Lactantius*, *Divin.-institut.* VII. cc. 15—26. *De morte pers.* 2.

undok szörnyetegnek képzeltek. Armillus vagy annyi mint ἄρμιλλος = pusztalakó, t. i. Bileam próféta, kinek nevét átvitték az antikrisztusra, vagy pedig Armillus Romulusnak elzsidósított alakja s Rómát vagy császárárt jelenti. Később e névvel jelölték a keresztény Rómát is.

A római birodalom bukása a Neró-mondát és a ráalapított ökeresztény történelmi apokalyptikát megcáfolta. Mindamelllett a következő kor sem hagyott fel az efféle jövendölések gyártásával, melyek azonban ekkor már inkább az európai országok, főként a bizanci és mohamedán birodalmak sorsával foglalkoztak. De a középkor folyamában az apokalyptika újabb alakban is fellépett, mely új jóslatok helyett a *Szent János-féle Apokalypsis megfejtése és történelmi magyarázata útján* akart betekintést szerezni a jövőbe, vagyis az apokalyptikát átvitte a bibliamagyarázat terére. Az öskereszténység a János-apokalypsis vagy annak nagy részét az utolsó időkre és dolgokra vonatkoztatta. A római birodalom bukása után a középkor derekáig a könyv magyarázói abban löbnyire dogmatikai és erkölcsi tanok allegóriáját és jelképeit látták, jóllehet már akkor is akadtak, kik egyes helyeken az egyháztörténelem fontos eseményeinek megjövendölését keresték.

A XII. század végén ezt az egyháztörténelmi magyarázatot csaknem az egész könyvre kiterjesztelte *Joachim florisi apát*, aki az Apokalypsis szereplőiben és jeleneteiben az egyháztörténet hét korszakának, fő személyeinek és eseményeinek, vezető eszméinek, intézményeinek és küzdelmeinek előzetes jellemző rajzát látta. A könyv ilyen magyarázatára alapította elméletét a kereszténység három korszakáról és az egyház három alakjáról. Ez a három korszak és alak a) az Atya-Isten egyháza, az őszövetség, vagyis a törvény, szolgaság kora és a házas emberek uralma; b) a Fiú-Isten, vagyis a Péter egyháza, az újszövetség, a hierarchia uralma, a bölcsesség és a belü szerint magyarázott evangélium, a tevékeny kereszténység kora, mely a nemzetek megtéréséig tart; c) a Szentlélek, vagyis a János egyháza, a világszombat, a szellemi szabadság,

szentség és boldogság ideje, a Biblia szellemi magyarázatának, az új és örök evangéliumnak kora (Kr. u. 1260. évtől fogva), amikor az egyházban a szerzetesek fognak uralkodni. Joachim megjövendölte, hogy egy új szerzet támad, mely az ő eszményeit legtökéletesebben fogja megvalósítani. Mikor két évtized múlva a Szent Ferenc-rend megszületett és csodálatos gyorsan elterjedt, annak tagjai közül sokan a saját rendjükben látták a Joachimtól megjövendölt új és nagy szerzetesrendet, s erősen hierarchiaellenes lázadó reformmozgalmat támasztottak, melynek vezetői voltak: D'Oliva Péter, De Casale Ubertino és mások. (Fratricelli.) Szerintük a császárság és pápaság az antikrisztus vagy annak előfutára, a két vadállat VIII. Bonifác és XI. Benedek pápák, utóbbit jelenti a 666-os szám is; a nagy paráznaszemély a római egyház, mely nem-sokára elpusztúl.

Ezeket a hierarchiaellenes gondolatokat továbbfejlesztette Wyclif János a XIV. században. A Róma- és pápaellenes magyarázatot felkarolta a régi protestantizmus, kivált a kálvinisták és legfőbbképen az anglikánok, köztük maga Newton is. A két vadállat alatt rendszeren a császárságot és a pápaságot, a paráznaszemély alatt a római egyházat, általában az antikrisztus alatt a pápát értették. Voltak azonban minden keresztény felekezetben higgadtabb férfiak, kik forradalmi eszméktől mentes, komoly egyháztörténeti magyarázatot adtak, s Babilon alatt a törököket értették és az antikrisztust a mohamedánizmusból várták. De a XVIII. század óta legalább a német protestánsok nagy részénél ezeket a vallási gyűlölködés szülte történelmi ábrándokat kiszorította az Apokalypsis komoly tudományos feldolgozása, azonkívül a racionalizmus, mely egyáltalában minden jövendölést, tehát a pápaellenes jövendölést is tagadta.

A XVIII. és XIX. században egyeseknél, kivált pietista körökben, újra felmerült az ezeréves ország tana, ideálizált alakban, melynek újabb időben a katolikusok közt is akadtak hívei. Többen pedig úgy katolikus, mint protestáns részről az Apokalypsis fenevadjait a materializmus-

ban, a francia forradalomban, szabádkömvességekben vagy a szocializmusban látták, ezeket a világvég előfutárainak tartották s a világ közeli végét jósolták, sőt annak idejét is pontosan ki akarták számítani (pl. Bengel). Az utóbbi évtizedekben pedig voltak, akik (pl. Ceresa, Chauffard stb.) azt vitatták, hogy Gog és Magog Orosz- és Németország, az antikrisztus országa egy új mohamedán világbirodalom, az ezeréves ország az egyház jövő felvirágzása vagy a katolikus népek világszövetsége a pápa főnöksége alatt, melyben a német és angol nép, a görög schismaticusok, sőt a zsidók is megtérnek, a mohamedanizmus elpusztul, új világ, új aranykor támad, és ez lesz a földre szállott mennyei Jeruzsálem. Az ismert antiszemita Rohling szerint az Apokalypsis egyik vadállata az istentelen világbirodalom, főleg az antikrisztus országa, a másik vadállat a hamis tudomány; a paráznaszemély az antikrisztus országának fővárosa Jeruzsálem. Az ezeréves ország a szent római birodalom, melynek megszűnése óta az ördög (a pogány állameszme) felszabadult. A keresztény társadalom ellen nemsokára hadat indítanak Gog és Magog, vagyis az antikrisztustól atheizmusba csábított népek. Azután jön az ítélet, majd Krisztus uralkodása a tűz által megújult és paradicsommá változott földön, a leszállott mennyei Jeruzsálemben, hol egy új, boldog, halhatatlan emberi nem ered és szaporodik, melynek egyedei később a mennyországba vétetnek fel.

Napjainkban a világháborút is összeköttetésbe hozták az apokalyptikával. Az apokalyptikus csapások: háború, éhség, döghalál stb. szószerint megtörténtek; más csapások, mint az égítetek Tehullása és elsötétedése, a földrengés képletes értelemben teljesedtek a trónok és országok romlásában. A franciák szerint egyik apokalyptikus vadállat a német birodalom és a porosz militarizmus, másik a német filozófia és a protestáns theológia; Gog és Magog is Németországot és szövetségeseit jelentik; természetesen Franciaország az Isten országa. Viszont némely németek szerint a hétfejű vadállat az entente, a rajtaülő nagy parázna személy Anglia vagy Franciaország stb.

Mindez azonban képzelődés és utópia. A XVI. század, kivált Alcasar és Bossuet óta a komoly tudományos bibliamagyarázat tisztában van azzal, hogy szent János Apokalypsisa nem részletes egyháztörténelem, hanem a *kereszténység diadalát* írja le a pogányság és kivált a római birodalom felett, általános vonásokban és jelképekben, melyekben hogy van-e és mennyi konkrét célzás, az vitás kérdés. Az újabb felfogás szerint a könyv az egykorú történeten alapszik; az őskereszténység állapotából, eseményeiből és viszonyaiból született, annak hangulatát és érzelmeit, várakozásait és a közeli győzelembe vetett hitét fejezi ki.

Az újkori történelmi apokalypsisek közé sorozható a minden pápaválasztáskor emlegetett *Malachiás-féle pápajövendölés*. Ezt szent Malachiás armaghi ir érseknek tulajdonítják, aki a XII. század első felében élt. De a valóságban a jóslat valószínűleg csak 1590-ben készült; mert addig a pápák jellemzései feltűnőleg találók, tehát utólagos jövendölések, míg a későbbi pápákra csak nagyon mesterkéltny magyarázattal illenek annyira amennyire. Úgy látszik, hogy az 1590. évi konklavéban koholták azokat az egyik jelölt (Simoncelli biboros) érdekében. E jövendölés szerint a mostanira még hat pápa következik, s akkor II. Péter alatt jön egy nagy egyházüldözés, amely után az örök város elpusztul és elérkeznék a végítélet.

Befejezem előadásomat azzal, hogy nekünk is van a magyar irodalomban egy nagyszerű történelmi apokalypsisek, s ez *Madách műve: Az Ember Tragédiája*. Ádám álomképekben látja az emberi nem jövendő történelmének jellemző mozzanatait: a szélsőségek közti hanyattatást, a nagy eszmék elfajulását, a jónak örökös bukását, a bűn diadalát, az emberiség meddő küzdelmét és kétségbeesítő végét. A szerző koráig, a Tower-jelenetig, ami a bourgeoisie uralmát jelenti, a képek történetűek. A phalanstere-jelenet a múlt század közepén kísértő Fourier-féle szocializmus, melynek megvalósulását akkor sokan a közeljövőben várták. A rákövetkező elrepülés a földről a világűrbe már nem történelmi kép, hanem jelképes ábránd; az

eszkímójelenet pedig (ami mellesleg mondva, jobb helyen lett volna a világüri repülés előtt) csak természettudományos föltevés vagy rémkép, hasonló a régi apokalypsisok világvégi katasztrófáihoz.

A mű tehát egészen szabályszerű Ádám-apokalypsis, de világvégi és túlvilági apokalypitika nélkül. Azonban éppen ez annak hibája. A benne uralkodó lesújtó pesszimista hangulat is nem annyira abból származik, hogy a szerző a világtörténetnek csak sötét képeit mutatja be és bűneit domborítja ki, hanem inkább abból, hogy az emberi nem és egyén életének értelmel és célt adó, megnyugtató, vigasztaló motivumok, a bölcs és szerető isteni gondviselés, a tökéletes igazságszolgáltatás, a túlvilági örök cél gondolata, melyet éppen a világvégi és túlvilági apokalypitika szemléltet konkrét alakban, el vannak hallgatva. Azért a műben fölvetett kérdés megoldása sem kielégítő. Ádám látva fájának jövőjét, kétségbeesik, öngyilkos akar lenni, hogy megakadályozza az álom teljeseését, a jövőt. Akkor jön Éva az anyaság hírével. Ádám elérzékenyül, meghátrál. Ez egy szerelmes fiatal házaspár szempontjából természetes és kedves dolog; de itt olyan nagy történetbölcseleti, sőt metafizikai kérdések vannak fölvetve, melyeket nem lehet idilli jelenetekkel és apai-anyai örömeikkel elintézni. Itt nem egyéni és családi ügyről van szó, hanem az emberi élet és történelem legnagyobb problémáiról. Ádám a műben nem boldog fiatal férj, nem is egyén, hanem szimbolum, a faj képviselője és személyesítése. A fajnak pedig nincs egyéni élete és családja, sem szíve, sem személyes boldogsága. Ha Ádám kétségbeesése komoly volt, Éva vallomásából logikailag az következett volna, hogy őt is magával rántsa a mélységbe. Persze az apai szív szólalt meg. Ámde az egész emberi nem sorsa, a világtörténet összes bűne, könnye és vére, amiről itt szó van, oly végtelenül nagy dolgok, melyekkel szemben az egyén és az apai szív minden érdeke eltölpül. Az emberi lét és történet ezen nagy problémáit nem lehet másképp, mint metafizikai és teológiai nézőpontból megoldani: tudniillik ha az embert egy magasabb természetfölötti erkölcsi

világrendbe állítjuk be, ha benne az isteni bölcsesség és szeretet művét látjuk, ha neki egyénileg túlvilági célt adunk, sőt létének súlypontját éppen a túlvilágba helyezzük, ahol az abszolút igazság diadalmaskodik, az erény és boldogság összhangja helyreáll; sőt ha már a történetben is a gondviseles tervét és kezét, az eszmények felé való haladást, az igazság és erény győzelmét, a bűn bűnhődését hisszük és reméljük. Enélkül a Madáchnál felvetett problémák megoldása az ész ki nem elégíti, a szívet kétségbe ejti, s az emberiség sorsa valóban tragédia lesz.

Az emberi nem hiábavaló és az eszkimókunyhóban végződő küzdelmét sem lehet a hiú biztatással megokolni, hogy „az ember célja a küzdelem maga”, „mondottam ember küzdj és bízva bizzál”; mert éppen az nincs megmondva, miért küzdjön és miben bizzék. Úgy látszik, ezt a hiányt maga Madách is érezte, mikor máshol megjegyzi, hogy „túl örök idő vár”, és Évával mondatja: „majd születik más, ki a bűnt eltörli”; de ezeket a gondolatokat csak úgy mellékesen veti oda és nem ad nekik szerepet a problémák megoldásában. Fájdalom, az akkori idők sivár materializmusával és sekély racionalizmusával nem mert szembeszállani s a helyes megoldásra rámutatni. De hát mint az angol Pope mondja: „Hibátlan művet várva azt kívánsz, mi nem volt, nincs s nem is lehet soha”. Nekünk ez a hiány nem tűnik föl nagyon s megbocsátjuk azt, mert hitünk és reményünk kipótolja a hibát, s megadja a műnek a hiányzó vallás- és történetbölcseleti háttérrel, mellyel kiegészítve Az Ember Tragédiája mindig a történelmi apokalyptika és a világirodalom remekműve marad.